

**ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԺԲ. ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԽՆԴՐԱՅԱՐՈՅՑ
ԴԱՆԳ ՄԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՈՃՈՎ
ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԱՅԻՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ¹**

ՄԱՅՔԸԼ ԴԵՆԻՍ Օ'ՀԱՐԱ
michaeldennisoara@ntlworld.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Այս յօդուածը կը քննարկէ խնդրայարոյց դրամ մը, որ հակասական կարծիքներու դուռ բացած է: Ան դանդ մըն է - չուրջ՝ 5.77 կրամ ծանրութեամբ, հաւանաբար՝ 1197ի արտադրութիւն - որ թերեւս կարծատեւ կեանք ունեցած է իրրեւ նոր թողարկում եւ փորձատիպ մը: Անկէ ի ձեռի ունինք 8 օրինակ²: Ան օրինական դրամ մը չէ (legal tender currency). ոմանք զայն կը նկատեն կեղծիք (forgery)³, ուրիշներ՝ երեւակայածին (fantasy piece), դեռ ուրիշներ՝ նախատիպ (prototype)⁴:

Այս յօդուածին առաջին տարբերակը, գրուած եւ շրջանառութեան դրուած է 1988ին՝ ստուգելու համար թէ քննարկուող դրամէն անծանօթ օրինակներ գոյութիւն ունին: Թողուածի շրջանառութեան իրրեւ արդիւնք, հանգուցեալ Զարեհ Պտուկեան ազնուութեամբ տեղեկացուց մեզի⁵, որ ինք ունի արծաթեայ եւ պղնձեայ մէկական օրինակ եւ Ճան Սլոքումի հաւաքածոյէն երկու այլ պղնձեայ օրինակներու ալիւմինիում թուղթով պատրաստուած նմանահանութիւններ: Շրեկա Քետար՝ Իսրայէլէն, ազնուութեամբ մեզի ուղարկեց լուսանկարները 1965ին Աքրայի մէջ յայտնաբերուած պղնձեայ մէկ օրինակին⁶: Երկու կապարէ օրինակներու գոյութիւնը ազնուութեամբ հաղորդուեցան՝ Սուզըն Թայլըր-Սմիթի (այժմ Տիկ. Ֆիլլիփս) եւ Պրն. Ժ. Դ. Սքէյկի կողմէ:

Նկատի առնելով որ նոր յայտնութիւններու մասին չենք իմացած, կը կարծենք որ նախնական ծաւալուն յօդուած մը լաւագոյն ձեւն է այս ուղղութեամբ յառաջանալու, յուսալով որ յաւելեալ նորութիւններ կը ստացուին⁸:

Քննարկուող դանդին օրինակները կը գտնուին.-

Պղինձներէն երկուքը՝ Սլոքումի հաւաքածոյին մէջ.

Պղինձ հատ մը եւ միակ արծաթը՝ հանգուցեալ Պտուկեանի հաւաքածոյին մէջ (նկարներ Զ-ա-դ, նկարուած ալիւմինիում թուղթի նմանահանութիւններէն).

Պղինձ հատ մը՝ Քետարի մօտ (նկար է-).

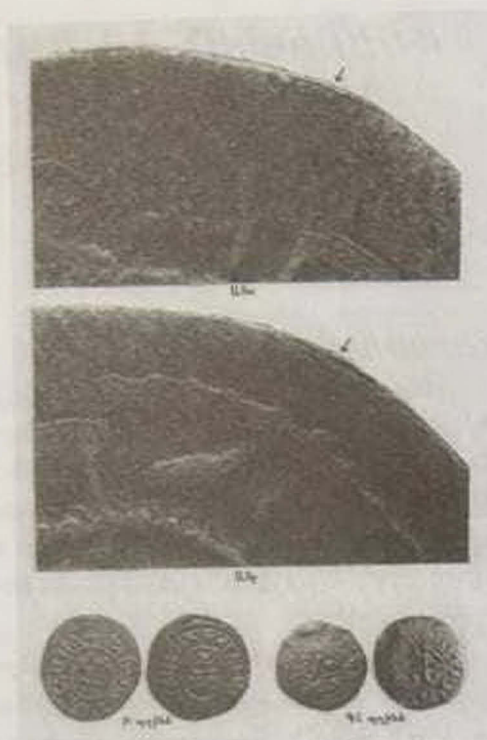
Հինգերորդ պղինձը՝ Օ'Հարայի հաւաքածոյին մէջ (նկար Ա.).

Երկու կապարէ «դրոշմուածքները»՝ Թայլըր-Սմիթի եւ Սքէյկի մօտ (նկարներ Ը-1 եւ Ը-2):

Այս դանդին կապարէ օրինակին մէկը կարելի եղած է քննել (Թայլըր-Սմիթինը՝ 13-143 կրամ, 28-31 մմ): Անոր առանցքային ուղղութիւնը երկու հարիւր եօթանասուն աստիճան է, նման՝ Օ'Հարայի եւ Պտուկեանի օրինակներուն: Քետարի պղինձը սակայն ունի երեք հարիւր աստիճան առանցքային ուղղութիւն, որմէ կը հետեւցուի որ կաղապարները իրարու չեն ազդուած¹⁰: Քետարի դրամին տրամագիծը քիչ մը մեծ է, չուրջ 32մմ եւ հետեւաբար «կարկին»ի գիծին մեծամասնութիւնը նշմարելի է (կարկինի գիծին մասին՝ ստորեւ):

Տախտակ 1

Տախտակ 2

Սոյն յօդուածին նիւթ կը դարձնենք պղնձեայ մեզի ծանօթ հինգ դրամները, մինչ երկու կապարէ օրինակներուն¹¹ եւ արծաթեայ օրինակին քննութիւնը կը թողունք յետագայի, մանաւանդ որ Պտուկեան կը հաւաստէ թէ իր արծաթն ու պղինձը եւ Սյոքումի երկու պղինձները նոյն կաղապարներէն են¹²։ Դժուար է, սակայն, վստահօրէն ստուգել՝ ալիմինիում թուղթէ պատրաստուած նմանահանութիւններէն, թէ երկու կապարէ եւ Քետարի ու մեր պղինձներն ալ արդեօք զարնուած են նոյն կաղապարներէն։

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կիրիկեան Հայկական Պետութիւնը երկու հանգրուան ունի՝ իշխանական (1080-1196) եւ թագաւորական (1198-1375)։ Իսկ Լեւոնի իշխանութիւնը կը տարածուի 1187էն 1218, եւ նոյնպէս ունի հանգրուաններ։ Լեւոն՝ իբր Պարոն Լեւոն Բ. (1187-1196), ժամանակաւոր կամ Նախածման շրջան (1196-1198) եւ իբր Թագաւոր Լեւոն Ա. (1199?-1218)։

Երես.

ՏԼԵԻԼՆ (?) Ի ՈՂՎԱ ՈՂՎ

Երեսի խորագրութեան լրիւ ձեւ՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ¹³

Կիսանդրիին կէս դիմանկարը դէպի աջ թեքած է, գլխուն կը կրէ գդակ մը որ ունի ծոպաւոր երեք զազաթներ։ արձանագրութիւնը մարգարտաշար զոյգ շրջանակներուն միջեւ է¹⁴, մետաղաձոյլի դուրսի եզերքը պարապ է (նման նոյն ժամանակի բիւզանդական ոսկեդրամներու), «կարկին»ի գիծի հետք կ'երեւի։

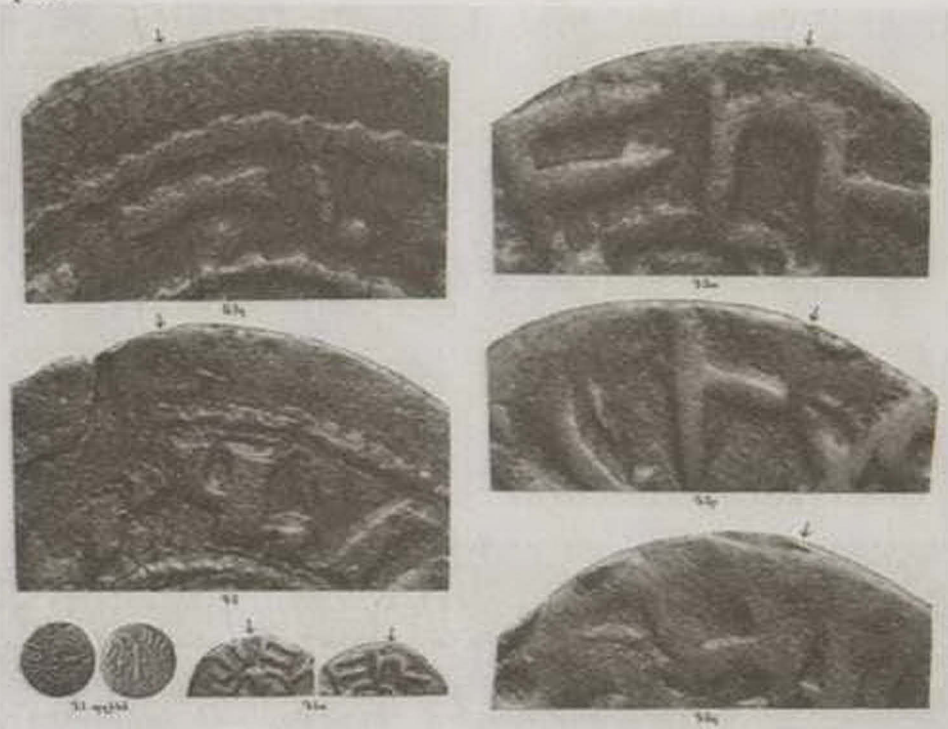
Կռնակ.

ԺԻԿՐՍԸԼԻԿՆ (?) ՈՂԻ

Կռնակի խորագրութեան լրիւ ձեւ՝ ՇԻՆԵԱԼ Ի ԲԱՂԱՔՆ ՍԻՍ (կամ ՏԱՐՍՈՆ)¹⁵

Քալոդ առիւծ մը, դէպի աջ, պոչը վեր բարձրացած եւ ճիւղաւորուած լեզու, վերեւ՝ երկու թեւով խաչ¹⁰, վեց ատամով աստղ աջ ու ձախ դաշտերուն մէջ՝ արձանագրութիւն մարգարտեայ զոյգ շրջանակներուն միջեւ, մետաղաձոյլի դուրսի եզերքը պարսպ:

Մետաղաձոյլի տրամագիծ՝ 28-29 մմ, կաղապարի տրամագիծ՝ 23 մմ: Պահպանուածութիւն՝ շատ լաւ, որոշ մասեր տկար եւ թեթեւօրէն կրկին զարնուած (նկար Ա.):

Տախտակ 3

Տախտակ 4

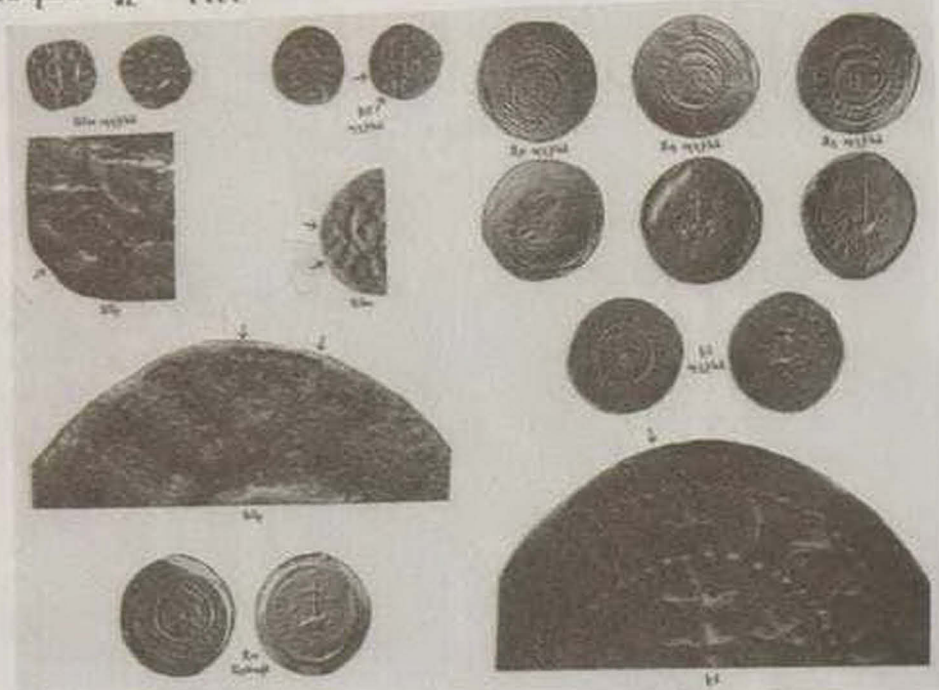
ՎԵՐՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Խորագրութիւն/Տառեր.

Վերոյիշեալ խորագրութիւնը համագրութիւն մըն է, կազմուած բոլոր տարրեր օրինակներուն նկարներէն¹⁷: Բոլոր այս օրինակները վատ կերպով զարնուած են. ոմանց վրայ անոնք լրիւ չեն երեւիր (նման՝ Ռուբինեան Պարոնութեան շրջանի դրամներուն): Երեսի խորագրութեան "V" տառին երկրորդ թեւը բացակայ է օրինակի մը վրայ (նկար Զ.դ), բայց յստակօրէն նշմարելի է ուրիշներու վրայ¹⁸: Ըստ երեւոյթին, տառերը կազմուած են զրոյմիշներու/սեպերու օգնութեամբ, քան թէ ամբողջութեամբ քանդակուած են կաղապարին¹⁹:

Թէեւ տառերու զրոյմը տկար է որոշ տեղեր եւ կարելի չէ ըսել թէ դիւրաւ վերծանելի է, բայց ընթերցումը կարելի է աւելի հաւանականօրէն մեկնաբանել որպէս ՏԱՐՍՈՆ քան թէ ՍԻՍ: Վերջին տառերը (Ի) ՍԻՍՈԻ (ըստ երեւոյթին ԱՐ մասամբ բաղադրեալ), աւելի մօտ է ՏՄՏՈՒՄ (ՏԱՐՍՈՆ)ի²⁰, եւ չի չփոթուիր ՍԻՍ բառին հետ: Նաեւ սկիզբի մասին ԼԵԻՈՆ բառին «ԼԵ» տառերը եւ կոնակի ՇԻՆԵԱԼ բառին առաջին տառը՝ «Շ» չառ յստակ են: Երեսին վրայի վերջին տառը՝ «>» կարծես կը ներկայացնէ «<» «Հ» տառը (ՀԱՅՈՑ բառին

առաջին տառը): Յստակ չէ թէ Լեւոն ներկայացուած է որպէս թագաւոր կամ իշխան կամ այլ մակդիր ՀԱՅՈՑ:

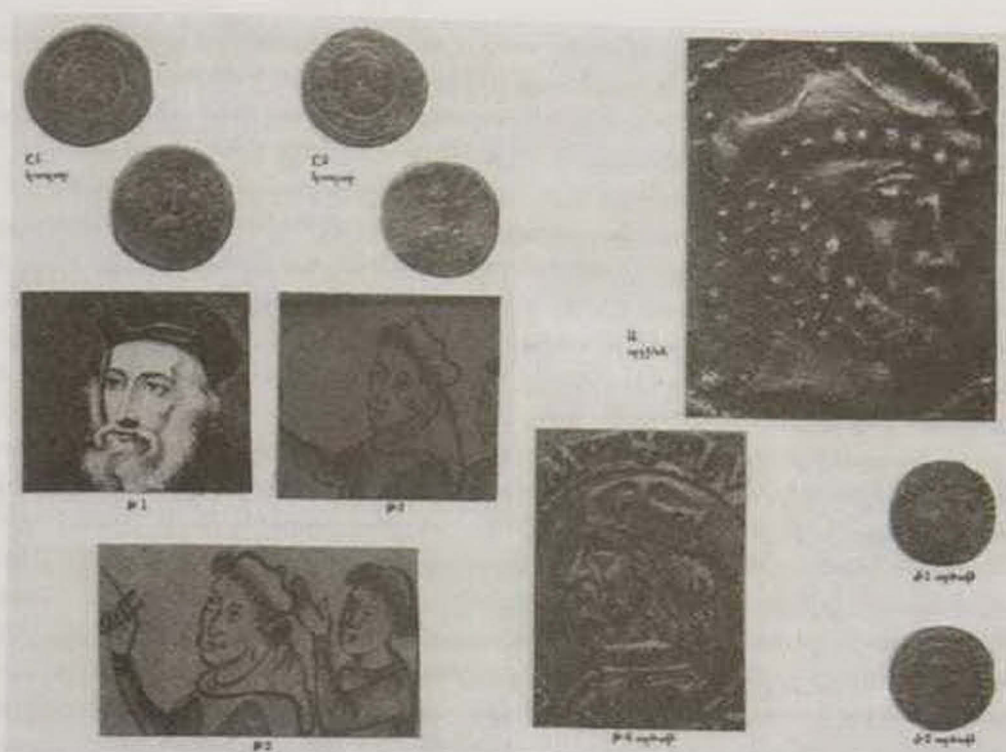

Տախտակ 5

Տախտակ 6

Շրջափակի կիրարկումը, խորագրութեան երկու մարգարտաշար շրջանակներու միջեւ, մասնաւորաբար դրամի երեսին վրայ, ուշագրաւօրէն նման է Լեւոնի պարոնութեան շրջանի՝²¹ դրամահատութեան: Ռուբինեան թագաւորներու արծաթեայ դրամներու խորագրութեանց շրջանակները մարգարտաշար են, բայց Սիւս դրամահատարանի անունով արձանագրուած պղինձները ունին գծաւոր շրջափակ՝²²: Հետաքրքրական եւ ուշադրութեան արժանի է նաեւ, որ մետաղաձուլի տրամագիծը (29 մմ) շատ մեծ է կաղապարին համեմատ (23 մմ), բայց այս տրամագիծը պատահական չէ, ինչպէս որ կարկինի շրջանակաձեւ դիժերը ցոյց կու տան (տե՛ս՝ ստորեւ եւ՝ ծանօթ. 57): Այսուհանդերձ, կաղապարին մեծութիւնը պահուած է Լեւոնի իշխանական դրամներուն նման՝²³:

Մասնագէտներ նկատած են, թէ միջնադարեան Հայաստանի պղնձեայ դրամները անխնամ կոխուած են: Քանի որ այդ թողարկումները նախատեսուած են ներքին առեւտուրի համար, ուրեմն պէտք չկար խնամեայ գործադրութեան՝ ի տարբերութիւն արծաթեայ դրամներուն, որոնք գործածուած են միջազգային առեւտուրի եւ հատուցումներու համար՝²⁴: Ինչ կը վերաբերի իշխանական դրամներու արձանագրութեանց, ապա անոնք չափազանց խեղճուկ են: Այսուհանդերձ, խնդրոյ առարկայ դրամի տառերու դրոշմը, նուազ խեղճուկ է քան՝ իշխանական դրամներունը՝²⁵, բայց շատ աւելի խեղճուկ է քան Ռուբինեան թագաւորութեան դրամներուն վրայի արձանագրութեան վարպետութիւնը (տե՛ս՝ նկար Բ.): Այս առումով, մարդ կրնայ նկատել թէ շուրջ 23 մմ մեծութեամբ կաղապարին միջոցը, որ օգտագործելի է արձանագրութեանց համար, շատ աւելի փոքր է քան՝ Սիւսի աւելի ուշ թողարկուած դրամներունը (օգտագործելի միջոց՝ շուրջ 28 մմ):

Տախտակ 7

Տախտակ 8

Սակայն, չնայած կաղապարի չափին, կարծես թէ տառերու արձանագրութեան աշխատանքը կատարած է յոյն (կամ լատին) քանդակագործ մը, ինչպէս Լեւոն բառին «E» տառը (փոխան «Ե») կը թելադրէ: Աշխատանքի հմտութեան որակի եւ տիպերու նմանութիւնը ակնյայտ է Լեւոնի իշխանական դրամներուն ու Անտիոքի Դքսութեան դրամներուն միջեւ²⁶: Այս նմանութիւնը եւ այն իրողութիւնը, որ Անտիոքի պատմութիւնը սերտօրէն հանգուցուած էր Կիլիկեան Հայաստանի²⁷ դիւանագիտական զարգացումներուն՝ կրնանք ենթադրել, որ դրամահատարանի մէջ աշխատող օտար քանդակագործներու առկայութիւնը անհաւանական չէ²⁸: Միւս կողմէ, խորագրութեան մէջ տարօրինակ տառերու առկայութիւնը կասկածելի կը դարձնէ Հայերէն այբուբենին ծանօթ քանդակագործի մը առկայութիւնը այդ դրամներուն ձեւաւորման թերեւս իսլամ կաղապարագործ մը աշխատած է, եթէ նկատի առնուի երեսի խորագրութեան սկիզբի գիծը (անկատար խաչանիշի մէկ մասը), մանաւանդ որ միջնադարու այս շրջանին իտալական աշխարհը դրամահատութեան ասպարէզին մէջ աւելի յառաջացած էր քան Արեւմուտքը: Հաւանճեան չի տարակուսիր, որ «այս դրամները գործն են օտար (ոչ-հայ) քանդակագործի մը, որ իր առջեւ իրրել օրինակ ունեցած է քաղաւորական, քան թէ իշխանական ժամանակաշրջանի դրամները: Եթէ այս դրամները ժամանակաւոր շրջանի բողարկումներ էին, ոճը, մասնատրապէս կռնակինը, պետք է ըլլար աւելի լաւ քան՝ իշխանական դրամներունը, մինչդեռ ոճը ստորադաս է Լեւոն Բ-ի իշխանական դրամներէն»²⁹: Մենք կը կարծենք որ օտար դրամահատ քանդակագործներ կրնան աշխատած ըլլալ³⁰, մանաւանդ որ ժամանակաւոր դրամները անհրաժեշտօրէն պէտք չունին ըլլալու աւելի որակաւոր քան՝ զիրենք նախորդողները: Կաղապարներու շարժումը, վարպետ հայախօս դրամահատ քանդակագործներու

պակասը, կանխաճառ մահը (վտանգաւոր ժամանակներուն), հանգամանքներ՝ որոնք այդ ժամանակներուն կը վերաբերէին: Իրողութեան մէջ շատ պատճառներ կան, թէ ինչու Լեւոն Բ-ի «դէպի ձախ ձիավար ասպետ» պատկերատալի հմուտ դրամահատը աշխատանքի համար «օգտագործելի չէր կրնար լլլալ»:

Յատկանշական պարագայ է այն, որ մարդ կրնայ որոշ նմանութիւն տեսնել այս յօդուածի դրամին եւ հարաւային Իտալիոյ մէջ՝ ԺԲ. դարուն կոխուած Ֆրեստերիք Բ-ի արտասովոր դրամին (Augustalis) միջեւ: Արտասովոր, որովհետեւ դիմանկարը կատարուած է ԺԲ. դարէն շատ աւելի յառաջացեալ ոճով: Տարօրինակ հալկական այս դրամը, անշուշտ, նոյնպէս կրնար կերտուած ըլլալ Իտալացի վարպետի մը կողմէ, նկատի առնելով նման դիմանկարի երեւումը ԺԴ-ԺԵ. դարերէն:

Խորագրութիւնները, ամէնէն կանուխ իշխանական դրամի վրայ անհասկնալի եւ գլխադիր տառերով քանդակուած ըլլալէ անկախ, վերագրուած են Պարոն Ռուբէն Ա-ին (1080-1099) կամ Պարոն Կոստանդին Ա-ին (1095-1099)³⁰: Ըստ Պտուկեանի դրամներէն ոմանց վրայի բնորոշ գլխադիր տառերը կրնան փոխանցման շրջանը հանդիսանալ՝ երբ անցում կատարուեցաւ փոքր, հասարակ տառերէն դէպի աւելի գեղարուեստական գլխադիր տառերը, որոնք քանդակուած են ուշ շրջանի իշխաններու դրամներուն վրայ³¹: Արդարեւ, գլխադիր տառերը ընկալեալ սովորութիւն եղած են, սակայն կ'երեւի թէ փոքր, հասարակ տառերու պատահական դործածութիւն ալ եղած է Սիս հատանուած հասարակ բայց հազուագիւտ պղնձեայ դրամներուն վրայ: Հետաքրքրական է բաղդատել Հեթում Ա-ի եւ Իկոնիայի սուլթաններուն (1228-1245) արծաթեայ երկլիզուեան դրամներու զանազան թողարկումներուն երեսները (տե՛ս՝ նկարներ Ժ.1 եւ Ժ.2): Ժ.1 օրինակին մէջ տառերը խնամքով կերտուած են եւ երբեմն իրարու կցուած: Ժ.2 օրինակին մէջ կցուած տառեր չկան եւ տառերէն ոմանք ներկայացուած են պարզ ուղղահայեաց գիծերով³²: Ի մտի ունենալով վերը քննարկը, ՏՄԽԿԻՆ համար ԽԽՄՈՒ (ԹԱՐՍՈՒՄ կամ ՏԱՐՍՈՆ) արձանագրումը դրամահատարանի անուան անհեթեթ արտայայտութիւն մը չի թուիր:

Կշիռք

Պտուկեանի³³ չափազանց պիտանի գծագիրը ցոյց կու տայ, որ Սիսի դրամահատարանին թողարկած Լեւոն Ա. թագաւորի սովորական պղնձեայ դանդ միաւորը 7-8.30 կրամ կը կշռէ, իսկ աւելի ուշ Լեւոն Բ-ի փոքր պղնձեայ քարտէզ միաւորը՝ 4-5 կրամ, (2.80-4 կրամ՝ Հեթում Բ-ի գահակալութեան դրամը): Գիտենք որ վեց դանգը հաւասար էր մէկ արծաթեայ դրամի արժէքին³⁴: Քննարկող դանգը որ կը կշռէ 5.77 կրամ եւ քիչ մը աւելի թեթեւ է քան օրինաչափ պղնձեայ դանգը (7-8.30 կրամ), եւ որ վերջնականօրէն ընտրուեցաւ Սիսի մէջ ծառայած է զինք գատորոշելու իշխանական դրամներէն: Սիսի դրամահատարանի թողարկած դանգը (նկար Բ.) 7.43 կրամ է, Քետարինը՝ 6.61 կրամ, Օ' Հարայինը՝ 5.77 կրամ: Արդեօ՞ք Տարսոնի այս ժամանակաւոր չափանիշ-դրամը սակագրուած է քիչ մը բարձր՝ հաւանաբար տասը դանգ միաւորներ մէկ արծաթեայ միաւոր դրամին փոխան:

Առիւծի Պատկերատիպ

Մէկ առիւծով պատկերատիպը քանդակուած է Լեւոն Ա-ի արծաթեայ երկ-
դրամին, եւ իր կէս ու քառորդ դրամական միաւորներուն վրայ, նաեւ՝ չափա-
զանց հազուագիւտ քանի մը օծման դրամներուն վրայ: Պտուկեան տրամաբա-
նական կը գտնէ ենթադրել, որ «մէկ առիւծ» պատկերատիպով թողարկումնե-
րը Լեւոն Ա- թագաւորին կողմէ կոխուած առաջին դրամներն են³⁵: Ուրեմն կա-
րելի է եզրակացնել, որ մէկ առիւծով դրամական համակարգը կոխուած է
1196-էն մինչեւ 1198 (այն թուականը երբ Լեւոն յայտարարեց իր արքայական
տիտղոս ստանալը, ինչպէս նաեւ թագ մը՝ Բիւզանդիոնի Ալեքիոս Գ- կայս-
րէն), երբ ինք թագադրուեցաւ Հենրի Զ- կայսեր դիւանապետ Քոնրատ Հիլտե-
հայմին եւ պապական պատուիրակ Մայնցի Արքեպիսկոպոսին կողմէ: Լեւոն
օծուեցաւ Հայ Եկեղեցւոյ վեհապետ՝ Գրիգոր կաթողիկոս Ապիրատին կողմէ,
մեծ ու փառաւոր արարողութեամբ մը Տարսոնի տաճարին մէջ, Յունուար
6ին³⁶:

Մէկ առիւծով դրամական համակարգին հետեւեցան քաջածանօթ օծման
դրամները: Օծման դրամներու չափազանց հազուագիւտ օրինակներու կոնա-
կին դրոշմուած է դէպի աջ «մէկ առիւծ»ի պատկերատիպը՝ սակայն գլխաւոր
թողարկումը ունի «երկու առիւծ»ի տիպը, որ չափազանց յատկանշական եւ
ինքնատիպ գինանշանի պատկերատիպ մըն է: «Մէկ առիւծ» պատկերատիպով
դրամական համակարգին չափազանց հազուագիւտութիւնը մղած է Պտուկեա-
նը հարցադրելու՝ «արդեօք ատոնք տարբե՞ր փողերանց մը կոխուած են.
կոխուած Տարսոնի՞ մէջ, Սիսի փողերանցին հաստատումէն առաջ»³⁷: Ք- Ա-
ժակոր³⁸ կը նկատէ որ «Սիս Կիլիկեան Հայաստանի մայրաքաղաքն էր եւ
դրամահատարանին օրինաւոր վայրը, բայց հաւանական է, որ արծաթեայ
երկդրամ (մէկ առիւծով) թողարկումը կոխուած ըլլայ Տարսոն՝ փոխան Սի-
սի»³⁹: Պտուկեան կը հաւատայ որ Սիսէն տարբեր դրամահատարանի մէջ դրամ
կոխուելու առաջին նախընթացը եղած է Կոստանդին Գ-ի (1344-1363) շրջանին
եւ թէ՛ յայտնի չէ թէ՛ երբ դրամահատարան հիմնուեցաւ եւ դրամ կոխուեցաւ
Տարսոնի մէջ (տե՛ս՝ ստորեւ, եւ՝ Ծանօթ- թիւ 70): Ի դէպ, Տարսոնի մէջ կոխ-
ուած են արծաթեայ ու պղնձեայ հազուագիւտ դրամներ Կոստանդին Գ-ի գա-
հակալութեան՝ 1344-էն մինչեւ 1360, երբ քաղաքը ինկաւ մեմլուքներուն ձեռքը,
բայց շարունակեց իբրեւ դրամահատարան մեմլուքներուն իշխանութեան ներ-
քեւ:

Չափազանց հազուագիւտ դէպի աջ «մէկ առիւծ» տիպը պատկերուած է
օծման դրամի թողարկման ետին: Ասոր սերտ նմանութիւնը՝ խնդրոյ առար-
կայ, Տարսոն արձանագրուած մեր պղնձեայ դանդին հետ (երկդրամ համակար-
գին առիւծը դրոշմուած է դէպի ձախ), կարծես կը հաստատէ Պտուկեանի են-
թադրութիւնը, որ այս ժամանակ երկու դրամահատարաններն ալ կը գործէին:
Անտարակոյս, «օծման շքեղ արարողութիւնը» կատարուեցաւ Տարսոնի⁴⁰ մէջ:
Պատմական իրադարձութիւնը յիշատակելու համար՝ յայտնի է որ կոխուեցան
նկատելիօրէն տարբեր երկու տեսակ օծման դրամներ, մին՝ սակաւաթիւ, եւ
միւսը՝ չափազանց հազուագիւտ, եւ այդ ալ նուազագոյն՝ մէկ թողարկում: Են-
թադրաբար հազուագիւտ տեսակը պիտի կոխուէր այն քաղաքը, ուր օծումը
տեղի պիտի ունենար: Հաւանական է որ «մէկ առիւծ» պատկերատիպով երկ-
դրամներուն փոքրածաւալ կոտորակները կոխուած ըլլան Տարսոն եւ սակաւա-

թիւ (բայց աւելի հասարակ) «երկու առիւծ» պատկերատիպով օծման դրամը կոխուած ըլլայ 1198ին, նոր հիմնուած Սիսի դրամահատարանը, որ այնուհետեւ արտադրեց թագաւորութեան նկատելիօրէն մեծաքանակ գլխաւոր դրամական համակարգը, մինչեւ թագաւորութեան անկումը՝ 1375ին:

Կարելի է ենթադրել որ խնդրոյ առարկայ պղնձեայ դանգ միաւորը ուր թագաւորը կ'երեւի առանց թագի, կոխուած է Տարսոնի մէջ, օծման արարողութենէն առաջ⁴¹: Թերեւս այդ դանգին ետեւը ծառայած է որպէս նախատիպ «մէկ առիւծ»ով դէպի աջ օծման դրամներու⁴² եւ ուրեմն հաւանականօրէն այս թողարկումը կրնայ թուագրուիլ շուրջ 1197ին, երբ Լեւոն ընդունուած էր իբրեւ թագաւոր, բայց պաշտօնապէս չէր օծուած: Յստակ եւ զօրաւոր կապակցութիւն մը կայ նաեւ Տարսոն կոխուած այս նոր դասու դանգին եւ Սիս կոխուած աւանդական (ու լիառատ) շքեղացուած «առիւծի գլուխ» պղնձեայ դանգին միջեւ (նկար Բ.)⁴³: Վերջինս կը հանգիստանար Լեւոն Ա. թագաւորի հիմնական պղնձեայ դրամը եւ մեզի հասած է շատ մեծ քանակով⁴⁴: Տարսոնի այս խնդրոյ առարկայ դրամը թերեւս ծառայած է իբրեւ նախատիպ մը Սիսի պղնձեայ դրամի երեսին ու կոնակին համար՝ աստղերն ու կրկնաթեւ խաչը պահելով (աւելի սովորական ձեւով որպէս հայրապետական խաչ), եւ մէկ առիւծը զանց ընելով, որով կարելի կը դառնար ներդաշնակութիւնը պահել «երկու առիւծ»ով արծաթեայ դրամական համակարգին հետ:

Կոնակի շրջագրութեան բանաձեւը՝ Շինեալ ի քաղաքն Սիս, քանդակուած Սիսի դանգ միաւորին վրայ, նոյնպէս կրնար սերած ըլլալ Տարսոնի դրամէն:

Դիմանկարը

Ֆրետերիք Պարպարոսայի քաջածանօթ, շուրջ 1231ի ոսկեդրամը (augustale), հազուագիւտ եւ առանձնակի օրինակ մըն է դիմանկարի ոճի մը, որ յստակօրէն իր ժամանակէն առաջ անցած է եւ պարզօրէն նախանշան հանդիսացած վերածնունդի դարաշրջանին: Այս դրամը կը պատկերացնէ բարձրաքանդակ կիսանդրի մը, ըստ՝ Հնագարեան կամ Հռոմէական ոճին: Քննարկուող դանգի դիմանկարը, թէեւ աւելի նուազ «գեղարուեստական» հմտութեամբ կատարուած է, սակայն յստակօրէն «վերածնունդի» դարաշրջանի ոճով է: Այս պարագային՝ ընդհանուր պատկերացումը չափազանց ինքնատիպ է եւ իր ժամանակէն շատ աւելի առաջ է, սակայն որոշակի թեքնիքական եւ գործնական հմտութեան պակասը զգալի է: Մազը ներկայացուած է «երկար կախուած» ձեւով, որ աւելի սովորական կիսանդրիի ոճ մըն է ԺԴ դարու երրորդ տասնամակին համար: Այս երկար ու կախուած յատկանշական «բաշի նման» մազը, մասնաւորաբար նկար Ա.ի ոճով, կ'երեւի միայն ԺԵ դարու վերջ-ԺԶ դարու սկիզբին (տե՛ս՝ նկար Թ.Ա)⁴⁵: Անիկա կրնայ աւելի հեշտութեամբ նկատուիլ եթէ մէկը թերթատէ J. Porteusի ուսումնասիրութիւնը՝ *Coins in History*⁴⁶:

Ժակոբ⁴⁷ երկարօրէն քննած է, թէ Սիսի դանգերուն վրայ քանդակուած դիմանկարը առիւծի⁴⁸, թէ՞ թագաւորի գլուխ կը ներկայացնէ: Պատկեան գործածած է «քաղաւորին առիւծանման գլուխը, բազակիր եւ մօրուսատը» արտայայտութիւնը: Տարսոնի դրամին վրայ «վերածնունդի դարի դիմանկարը» հազիւ թէ առիւծանման կրնայ նկատուիլ: Բաշի նման մազով թագաւորի գլուխը՝ կապակցուած թագաւորի անուան բառախաղին, կրնար սքանչելիօրէն ստեղ-

ծած ըլլալ ներշնչումը առիծանման (leonine) գլուխի մը, կամ՝ չքեղացուած տարրերակով՝ (առիծի թագադրուած գլուխի մը՝ երեք-չորրորդ դէպի աջ)⁴⁹։ Ենտագային, Լեւոնի գահակալութեան մնացեալ շրջանին, ասիկա Հանդիսացաւ Սիս կոխուած պղնձեայ դրամի երեսին օրինակաւ պատկերաւորաբար (նկար Բ-)։ Տարսոնի դրամին յայտնաբերումը, որ կրնայ շատ լաւ փորձ մը ըլլալ ցուցադրելու յատկանշուած նմանութիւն մը Սիսի դանգին, յստակօրէն կը մատնանշէ, որ Սիսի «առիծանման» գլուխը պարզօրէն զինանշան է կամ հանրաճանաչ ներկայացուցչութիւն մըն է առիծի մը գլուխին⁵⁰։

Ռուբինեան Հայաստանի դրամներու պատկերաւորութիւնը ընդհանրապէս գերազանցօրէն ինքնատիպ են։ Պատմական այս շատ կարեւոր թողարկումը նոյնպէս, բացառութիւն մը չէ։ Հետաքրքրական է բաղդատել դրամներու գեղարուեստական զարգացումի մակարդակները՝ ժամանակակից ուրիշ դրամներով (օրինակի համար՝ Անգլիոյ Ճան թագաւորին (1199-1216) կարճ խաչով փենինները, թէեւ գերազանց են որոշ այլ դրամներու բաղդատմամբ, բայց հազիւ թէ ոգեւորիչ են կամ նախատիպ)։ ԺԴ-ԺԵ դարերու վերածնունդի շրջանի դիմանկարներուն (նկար Թ-1 եւ Թ-2) հետ քննարկուող դանգին գուգահեռականը շատ տպաւորիչ է։ Անշուշտ ոճը անտաշ է, ականջը ճիշդ տեղը չէ քանդակուած եւ ընդհանուր առմամբ՝ գեղարուեստական հմտութիւնը աւելի նուազ է քան վերածնունդի շրջանի դրամներուն պարագային։ Թագաւորին գլուխը իշխանական կամ միջնադարեան դքսային գդակով մը վերաներկայացնելը պէտք է նաեւ նախատիպ համարուի այդ ժամանակաշրջանին համար⁵¹։ Գլխարկը չի ներկայացներ թագ մը՝ աւելի կը յիշեցնէ գդակները, որոնք կ'երեւին ԺԴ-ԺԵ դարերու դիմանկարներուն վրայ։ Նման գդակ մը, մէկ կեդրոնական ծոպով, եւ ուրիշ մը՝ երեք գագաթներով, պատկերով մը ցուցադրուած են, գրչանկարի մը մէջ, շուրջ 1270ին⁵² (նկարներ Թ-2 եւ Թ-3 եւ բաղդատութեան համար՝ Թ-4)։ Դժուար է խոսափիլ այն եզրակացութենէն, որ այս դիմանկարը (նկար Ա-) լուրջ փորձ մըն է Լեւոն Ա. թագաւորի յատկանշական նմանութեան։ Մանր կամ քառակուսի ծնօտը եւ արտաճիղ շրթունքը կը յիշեցնեն Հռչակաւոր «Հափսպուրկի շրթունքը»։ Այս երեւոյթը, միացած «բաշի նման» մազին, յստակօրէն ձեւով մը «առիծանման» (leonine) երեւոյթ կու տայ Լեւոնին։

Դանգին Բնույթը

Կարծէք լուրջ փորձ մը եղած է նախաձեռնելու պղնձեայ մեծաքանակ⁵³ դանգերու դրամահատութեան մը, որուն համար գործածուած են իշխանական դրամներու չափի կաղապարներ։ Սակայն, այս դանգերը ունեցած են աւելի իմաստալից խորագրութիւններ քան իշխանական կանուխ շրջանի թողարկումները՝ նոր թագաւորութեան համարժէք։

Նկատելով որ ցարդ միայն ութը օրինակներ յայտնաբերուած են՝ երեք տարրեր մետաղներով, եւ բոլորն ալ նոյն կաղապարներով (տե՛ս՝ ստորեւ), եւ մտաբերելով հանդերձ որ նոյն դրամի բազմաթիւ օրինակներ կոխուած են զանազան մետաղներով (բիւզանդական դրամական համակարգին մէջ, օրինակ), այս դանգերը կրնան նախնական ձեւեր ըլլալ՝ ապագայ դրամներու համար, որոնք որոշ պատճառով երբեք չեն թողարկուած, բայց եւ այնպէս ծառայած են իբրեւ ներշնչման աղբիւր կամ նախատիպ՝ Սիս թողարկուելիք⁵⁴ աւե-

լի մեծ դրամահատութեան մը, աւելի ծանր չափանիշերով: Այն՝ որ այս դանդա-
րէն մէկը արծաթ է եւ երկուքը կապար⁵⁵, կ'ամրապնդէ այն մտածումը, որ
ասոնք փորձի կտորներ կամ ալ նախատիպեր էին: Ի դէպ, ետեւի պատկերա-
տիպի նմանը գործածուած էր արծաթեայ օծման դրամներու թողարկումներէն
մէկուն վրայ: Անսովոր չէ նոյն կաղապարներու գործածութիւնը տարբեր մե-
տաղներով դրամ կոխելու համար:

ԺԲ. դարավերջը, յատկապէս օծման ժամանակաշրջանին, հաւանաբար
եղած է Կիլիկեան Հայաստանի դրամահատութեան համար փորձառական
շրջան մը՝ թագաւորութեան հիմնադրութեամբ, վաճառականական գործարք-
ները իրականացնելու եւ փոխառութեան կարիքները գոհացնելու առումով:
Իշխանական անկանոն ու հին թողարկումներէն դէպի մեծաքանակ եւ աւելի
ինքնուրոյն դրամահատութիւնը ասոր վկայութիւնն է: Թերեւս քիչ մը
զարմանալի է, որ ուրիշ նախատիպեր կամ փորձի կտորներ չեն հասած մեզի:

Կարկինի Գիծեր

Անթրաքս առաջինը իմ ուշադրութեանս յանձնեց, որ քննարկուող
պղնձեայ դանդին երեսը բարակ շրջանակաձեւ գիծերու հետքեր կան⁵⁶, մասնա-
ւորաբար՝ 0, 120, 190 եւ 230 աստիճաններուն (նկար Ա., մեծցուածները) վրայ:
Ասկէ կ'ենթադրենք որ «կարկին»ի պէս բան մը գործածուած է, շրջանակ գծե-
լու համար պղնձեայ մետաղի թերթին վրայ, կլոր կտրելէ առաջ, որմէ ետք
դրամը պիտի կոխուէր: Այս նոյն, մազի չափ բարակ «կարկին»ի գիծը կը
նշմարտուի չափազանց հազուագիւտ իշխանական դրամներու օրինակներուն ե-
րեսներուն վրայ՝ նկարներ Գ.1, Դ.1, Ե.1ա եւ Ե.3⁵⁷: Հետաքրքրական է եւ ու-
շադրութեան արժանի, որ այս «կարկին»ի գիծերուն կը հանդիպինք դրամի ե-
րեսին վրայ, բացառութեամբ Քետարի օրինակին, ուր այս գիծերուն կը հանդի-
պինք դրամի ետին: Իսկ այս խումբի քննուած իշխանական դրամներէն Կոս-
տանդին Ա.-ի (նկար Դ.1) պարագային, «կարկին»ի գիծերը զատորոշելի են դրա-
մի երկու կողմերուն ալ: Պղինձի մետաղէ դատարկ (blank) թերթեր, դրամի մե-
ծութեամբ կլոր կտրուած, ուղղահայեաց իրարու վրայ դիզուած են կամ ալ ան-
միջապէս զետեղուած են երեսի ու կռնակի կաղապարներու միջեւ՝ դրամ կոխե-
լու համար: Սակայն եթէ պատահէր, որ մէկէն աւելի պարագայ կլոր մետաղներ
դրուէին կաղապարներու միջեւ, անկասկած, պակասաւոր չկոխուած մետաղը
գետին պիտի իյնար: Վստահօրէն, այս յօդուածի հրատարակումէն ետք, հաւա-
քորդներ իրազեկ պիտի ըլլան ու գիտնան, թէ ինչ պէտք է փնտռուի՝ եւ պիտի
յայտնաբերուին իշխանական դրամներ որոնց ետին նշմարելի պիտի ըլլան
«կարկին»ի գիծերը:

Իշխանական դրամներուն մեծամասնութիւնը անկանոն ձեւ ունի՝ ոմանք
ուրիշներէն քիչ մը աւելի կամ պակաս: Օրինակի համար Թորոս Բ.-ի (1144-1168)
պղինձը⁵⁸, որ վեցանկիւն է, ունի պարզ մկրատի վեց կտրուածքներ, փոխանակ
կտրուելու «կարկին»ի կլորին համեմատ: Ըստ երեւոյթին, գէթ իշխանական
շրջանին եւ մինչեւ այս ժամանակաւոր շրջանի թողարկումը՝ շուրջ 1197 (Պարո-
նութեան վերջը), պղնձեայ պարագայ մետաղները մկրատով կտրուած են թերթե-
րէն կամ մետաղի երիզներէն: Սիսի պղնձեայ դանդերը թէեւ նոյն ծաւալն ու-
նին, բայց ծանր ըլլալով շատ հաստ պիտի ըլլային այս ձեւով կտրելու:
Հաւանաբար անոնց համար աւելի տարբեր եւ իմաստալից ձեւեր գործածեցին՝

թերեւս ձուլեցին պարապ եւ կլոր ծաւալով մետաղներ կաղապարով կոխելէ առաջ:

Սի՞ս, Թէ՞ Տարսոն

Քէյմպրիճի Համալսարանի միջնադարեան պատմութեան նուիրուած գիրքին մէջ կատարուած դիտողութեան համաձայն (որ, սակայն, չէ կրկնուած կամ ծանօթագրուած աւելի ուշ)⁶⁰, Լեւոն իր կառավարութեան նստավայրը տեղափոխեց Տարսոնէն Սիս: Լեւոնի այս նորայայտ դրամով կը պարգուի, որ թերեւս նախապէս որոշուած էր Տարսոնն ընել մայրաքաղաք: Յամենայնդէպս, այս դրամը կը հաստատէ Տարսոնի կարեւորութիւնը գոնէ երկրի պատմութեան սկզբնական շրջանին: Պրրի կը հաստատէ՝ «Տարսոն եւ Սիս, իւրաքանչիւրը ժամանակի ընթացքին, մայրաքաղաք եղած են հայկական երկրին»⁶¹: Ժամանակակից ուսումնասիրութիւններուն մէջ կը հարցադրուի թէ ու՞ր եւ ե՞րբ տեղի ունեցաւ Լեւոնի թագադրութիւնը: Պրրի յստակօրէն կը յայտարարէ, թէ «Լեւոն օծուած է Սիսի տաճարին մէջ, Աստուածայայտնութեան տօնին, 1198,- բայց ծանօթագրութեամբ մը, թէ՛ - կարգ մը պատմաբաններ Տարսոն կ'ըսեն»⁶²: Պտուկեան, սակայն, կու տայ Տարսոնը իբրեւ օծման վայր եւ կը նշէ երկու թուական. իր կանուխ հրատարակուած գիրքին մէջ՝ 1199⁶³, իսկ իր վերջին աշխատանքին մէջ՝ 1198⁶⁴: Հրսի գիրքն ալ կը յիշէ թէ օծումը տեղի ունեցաւ Տարսոն. «Լեւոն մեծ շուքով քաղաղութեամբ Տարսոնի մէջ»: Սակայն, Բանսիմընի համաձայն օծման վայրը Սիսն է՝ 1198ին⁶⁵: Խաչակրութեան նուիրուած նոր ուսումնասիրութեանց մէջ՝ «Ինչպէս» Boase⁶⁶ - օծումը հաստատօրէն դրուած է Տարսոն, Յունուար 6, 1198, Ս. Սոփիա տաճարին մէջ:

Մայրաքաղաքը Սիս փոխադրելու ակներեւ պատճառներէն մէկը Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը պիտի ըլլար. դաշտերը հարուստ ու բարեբեր՝ սակայն պաշտպանելը շատ դժուար է, մինչ լեռները՝ ծածկուած են անտառներով եւ բազմաթիւ կիրճեր ունին (քարտէս 3): Իշխանութեան աթոռը Սիս տեղափոխելէ ետք, շատ տրամաբանական պիտի ըլլար հիմնել նոր կամ երկրորդ դրամահատարան մը: Այս առումով, տեղին է Փրոֆ. Կրիստընի⁶⁷ մէկ դիտողութիւնը: Ակնարկելով հազուագիւտ արծաթ «քիւզանդական պատմական դրամներու շարքին»⁶⁸ վրայի տառերուն, ան կը գրէ. «RMD ներմուծուած էր զանազանելու Հռոմի արտադրութիւնները Ռաւեննայի պատկանողներէն, քանի որ Իտալիոյ մէջի դրամահատարանը՝ նախապէս կարիքը չէր զգացած անհրաժեշտ ստուգումի եւ ապագային ալ նման քան մը չընտրեց»: Առիճի գլուխով Սիսի պղնձեայ դրամը յստակօրէն ցոյց կու տայ դրամահատարանի անունը, որով կը հասկցուի թէ կարիքը կար ստուգելու կամ զատորոշելու Սիսի արտադրութիւնները, ենթադրելով՝ որ դրամահատարան չնշող մետաղադրամները ճանչցուած են որպէս Տարսոնի թողարկումներ: Եթէ պղինձը թողարկուած էր ներքին շրջանառութեան, իսկ արծաթը՝ արտաքին վաճառականութեան համար, ապա յարմար նկատուած կրնայ ըլլալ երկու դրամահատարաններու վայրեր. մին՝ ծովի մօտ (արծաթ արտադրող), միւսը լեռներու մէջ՝ պղինձ արտադրող (քարտէս 1 եւ 2): Այս ենթադրութիւնը կ'ամրապնդուի երբ նկատենք որ Սիսէն տարբեր դրամահատարանի մը անունով արձանագրուած առաջին դրամները Լեւոն Բ-ի (1270-1289) հազուագիւտ արծաթեայ թողար-

կումն են՝ ծովեզերեայ Այսո քաղաքի անունով⁶⁰։ Ասիկա կը զուգադիպի Արեւելքի քրիստոնեայ իշխանութիւններու յաջողութեան անկման շրջանին։ Առաջին դրամները որոնք արձանագրուած են Տարսոն դրամահատարանի անունով կը պատկանին Կոստանդին Գ.ին (1344-1363)⁷⁰։ Մեմլուքները Կիլիկիա ներխուժեցին եւ կողոպտեցին բազմաթիւ կարեւոր քաղաքներ, ներառեալ՝ Տարսոնը, բայց չկրցան գրաւել Սիսը⁷¹։ Ուստի, վերը եղած դիտողութիւններէն անկախ՝ ոչ թէ հաւանականութիւն կար այլ՝ իրական կարելիութիւն, որ ոչ միայն «մէկ առիւծ»ով դրամները, այլ առանց դրամահատարան յատկանշող բոլոր արծաթեայ դրամները եւս, մինչեւ շուրջ 1270, հատանուած ըլլան Տարսոն։

Մեծ Հայքը ամբողջութեամբ արեւելեան էր, բայց Ռուբինեան Հայաստանի քաղաքակրթութեան ուղղութիւնը աւելի դէպի արեւմուտք էր քան՝ արեւելք։ Թէեւ Կիլիկեան Հայաստանի դիւանագիտական շահագրգռութիւնը բաժնուած էր Եւրոպայի եւ Ասիոյ միջեւ, սակայն խաչակրութեան պատմութեամբ ան նսեմացուած էր (քարտէս 3)⁷²։ Հակառակ որ ան իրողապէս եղաւ եւրոպական երկիր մը, որ Հռոմի Եկեղեցւոյ հետ փոխադարձ համաձայնութիւն փնտռեց⁷³։ Լեւոն Մեծագործի (1187-1218) եւ իր փեսային Հեթում Ա.ի (1226-1269) իշխանութեանց ներքեւ «[Կիլիկեան] Հայաստան հասաւ իր փառքի գագաթնակէտին, եղաւ քաղաւորութիւն եւ որոշակի դեր ունեցաւ աշխարհագրական դիւանագիտութեան եւ միջազգային վաճառականութեան մէջ։ Ասոնց բոլորը՝ շնորհիւ այս երկու գահակալներու վարչական համոզման, ռազմական խիզախութեան, դիւանագիտական հմտութեան, եւ բոլորէն աւելի իրենց վեհ կանխատեսութեան»⁷⁴։ Կիլիկեան Հայաստանի պատմութիւնը սերտօրէն օղակուած է խաչակիր երկիրներու հետ եւ նմանապէս բաւականաչափ հետաքրքրական է, բայց դժբախտաբար չատ լաւ չէ ուսումնասիրուած։ Խորքին մէջ, Կիլիկեան Հայկական Թագաւորութիւնը տակաւին կը սպասէ համապարփակ աշխատանքի մը⁷⁵։ Այս կացութեան մէջ, դրամները - իբրեւ պատմութեան աղբիւր - աւելի կարեւորութիւն եւ նշանակութիւն կը զգենուն։ Օրինակի համար, քննարկուող դանդին թողարկման տնտեսական եւ աշխարհագրական առնչութիւնը մէկդի դնելով հանդերձ, վերածնունդի ոճով դիմանկար մը ունենալը զօրավիզ կը կանգնի իմաստաբանութեան եւ արքունի ուսմունքի մը առկայութեան⁷⁶։

ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այսպիսի ցնցող (խիստ զարմացուցիչ որակուած բանասէրի մը կողմէ) դիմերեսի մը պատկերատիպը, որ ըստ երեւոյթին ճշգրտօրէն կը պատշաճի օժման շրջանին, ինքնաբերաբար կրկնութեան, կեղծիքի, հատիչով վերամշակուած ըլլալու հարցեր պիտի յառաջացնէ՝ մասնաւորաբար՝ երբ ծանօթ են միայն հինգ պղինձ, մէկ արծաթ եւ երկու կապար օրինակներ։ Պղինձներէն եւ կապարներէն մէկական օրինակներ երկու անգամ զարնուած են, բայց վստահօրէն հատիչով վերամշակուած չեն։

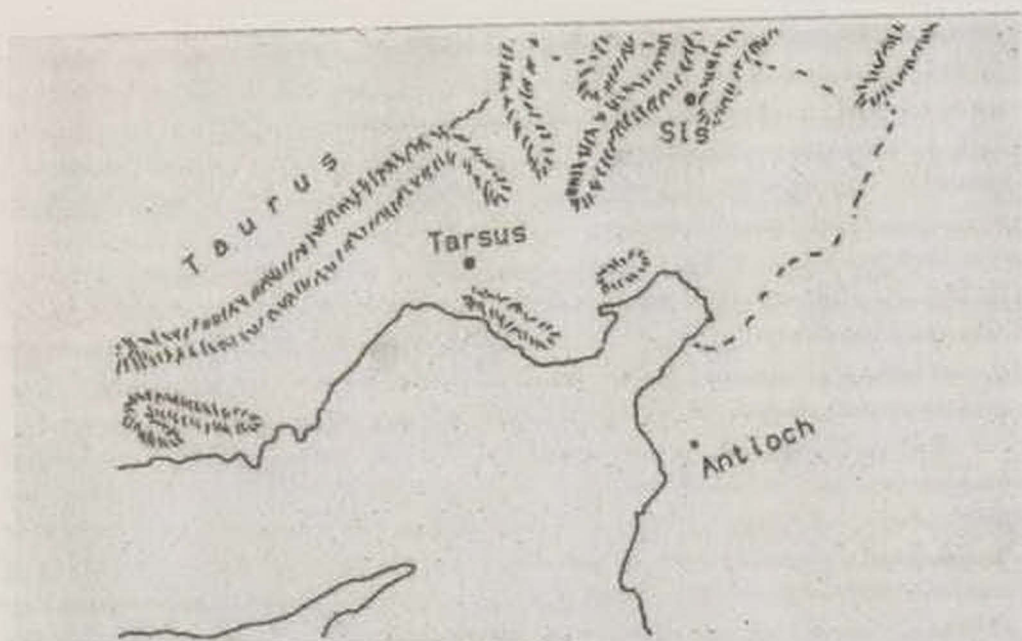
Մարդ պիտի ակնկալէր, որ կեղծաբար մը քիչ մը աւելի որակաւոր գործ արտադրէ՝ մասնաւորաբար դրամահատարանի անուան տառերով։ Իշխանական շրջանի թողարկումները, ինչպէս վերը նշեցինք, ընդհանուր առմամբ ունին «բարբարոս» երեւոյթ մը, յատկապէս՝ իրենց արձանագրութեան ձեւաւորումով։ Ոմանք այս երեւոյթը կը վերագրեն օտար քանդակագործներու, որոնք թերեւս բաւարար ծանօթ չէին հայերէն լեզուին։ Լեւոն Ա. թագաւորի սո-

վորական խոշոր պղնձեայ դանդերը, որոնք Միսի դրամահատարանին կը պատկանին, շատ հասարակ են եւ շուկայի վրայ ձոյլ պղինձի գինէն աւելի պակաս արժէք ունին, կամ քիչ մը աւելի՝ եթէ լաւ պահպանուածութիւն ունին: Պատուեան կը բացատրէ. «Անցեալին շատ քիչ Ռուբլեան կեղծ դրամներ մեջտեղ ելած են: Այս դրամներուն մասին գիտութեան չգոյութիւնը եւ նաեւ գնողներու պակասը, կեղծարարները չէ քաջալերած»⁷⁷:

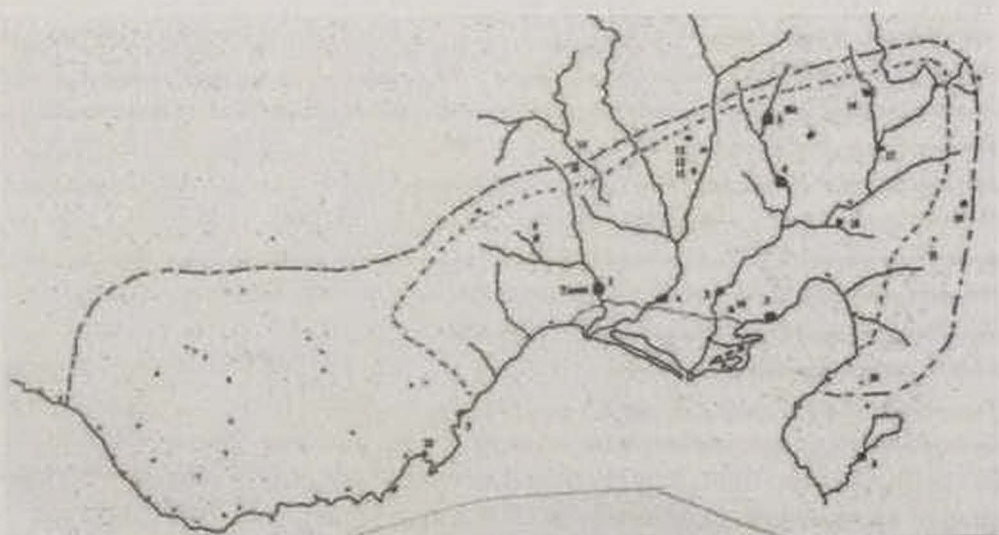
Ա. նկարի դրամը կորսուած էր չորս հազար դրամ պարունակող վաճառքի ցանկի մը մէջ, որ ԺԸ. դարու Թուրքեստանի, Ռակուսայի, Ռումանիոյ եւ Ռուսիոյ դրամներ կը հաշուէր: Ան նկարագրուած էր իրրեւ «Հայաստանի» դրամ (անորոշ, պրոնզ, կրկնադրոշմուած), եւ հետեւաբար ձեռք բերինք հայկական պղնձեայ դանդին բնականոն արժէքէն քիչ մը աւելիով:

Առկայ են ճանչցուած հայկական պղնձեայ թափու դրամներ, ի տես հայկական հարազատ դրամներու ցած շուկայի արժէքին: Անկասկած կեղծարարի մը համար քաջալերիչ շահագրգռութիւն մը չէ ժամանակ ու դրամ ծախսելով կաղապար քանդակել կամ ալ բաւական ծախսալից գործընթաց հանդիսացող թափու ճնշումի մեթոտով կեղծ դրամ յառաջացնել: Ուրեմն, նկատելիօրէն աւելի շահաւոր պիտի ըլլայ կեղծել հասարակ, ուշ հռոմէական պղինձներ, որոնք յետոյ կրնան ծախուիլ որոշ քանակութեամբ (պղինձի արժէքէն աւելի բարձր գինով): Թափու ճնշումի միջոցը աւելի շահաւոր պիտի ըլլայ, քան՝ կաղապարի միջոցը, որուն արտադրածը կրնայ ցոյց տալ յատկանշական կէտեր, եւ անմիջապէս վերածուիլ շահագրգռութեան թիրախի մը՝ բոլոր այն մասնագէտներուն համար, որոնք ծանօթ են հայ դրամագիտութեան եւ հետեւաբար պիտի ենթարկուի մանրադնին քննութեան, ունենայ հետեւանքներ, եւ միայն մէկ օրինակ պիտի ծախուի: Իսկ անոր գինը պիտի ըլլայ շատ աւելի բարձր քան՝ Rauch վաճառքի օրինակինը (նկար Ա.): Միւս կողմէ՝ արտադրելու համար դրամներ, որոնք բոլոր յատկանիշերով ճշգրտօրէն յարմարէին իշխանականէն թագաւորական անցման այս ժամանակաւոր շրջանին, պիտի պահանջէր խիստ մասնագիտացած ու մանրամասն գիտութեան փորձառութիւն: Այսինքն, շատ մեծ գործի փոխան՝ շատ քիչ հատուցում: Նման մանրամասնեալ գիտելիքը վստահօրէն զգուշութիւն պիտի դրսեւորէր հայերէն “Ը” տառին ձեւաւորման հանդէպ: «Լաւերականութեան հարցը (փոխ առնելով Blandի, Burnetի եւ Bendallի վերջերս միասնաբար հրատարակած յօդուածէն)⁷⁸ այն է, որ ուղղակիօրէն պէտք է քննուի, քանի որ դրամի հարազատութեան փաստացիութեան լաւագոյն ձեւը անոր ուղղակի քննարկումն է»:

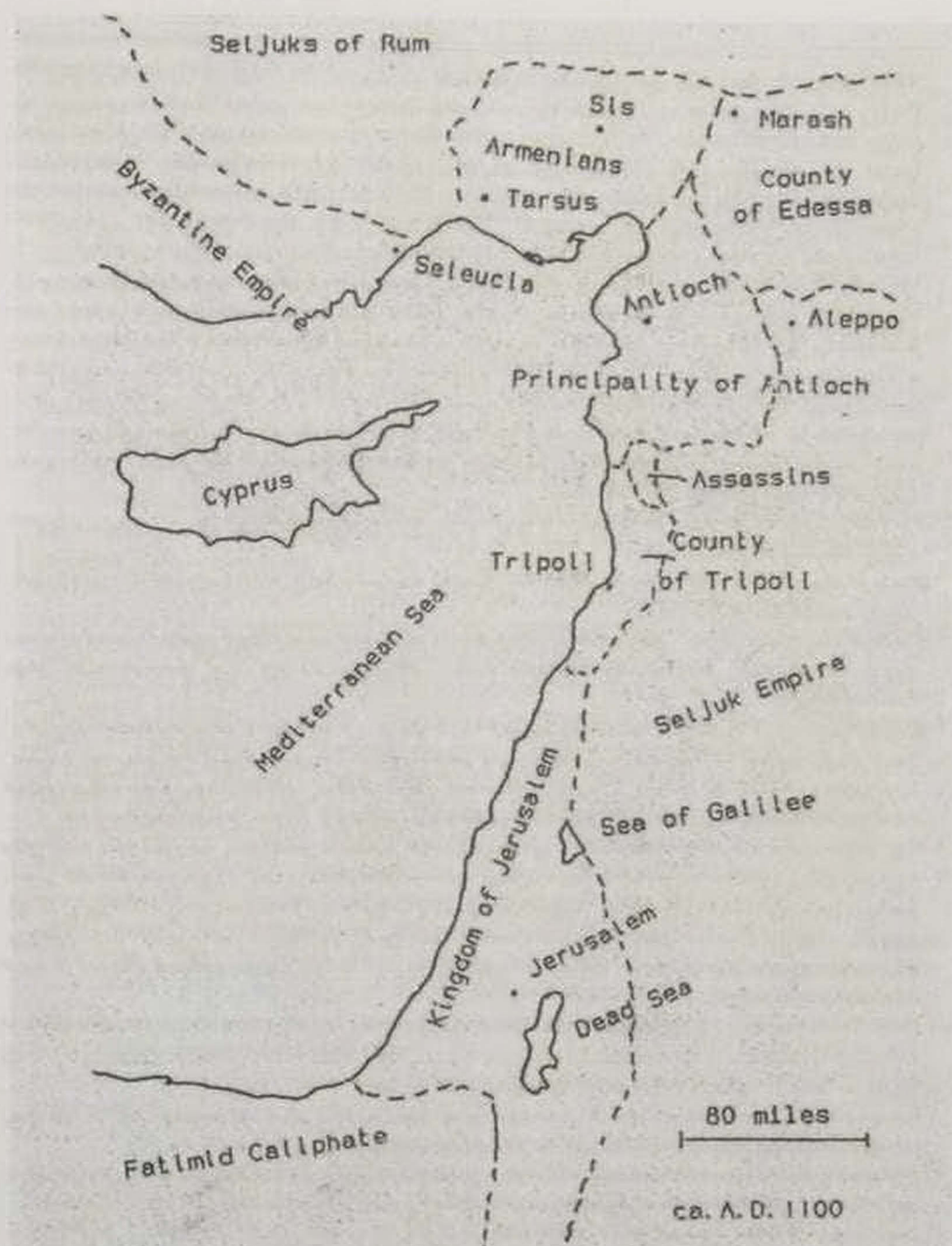
Կայ նաեւ Մեթալֆի չափազանց հետաքրքրական եւ շատ նշանակալից տեսակէտը, որ՝ ‘Կարկին’ի գիծերուն փաստէն ելլելով պղնձեայ դրամներու շինծու ըլլալը «անողջովին անհաւանական» կը նկատէ: Այս անյաղթահարելի վկայութիւնը, շատ տպաւորիչ է զոյգ պատմական ու աշխարհագրական արտայայտութիւններով եւ ինքնին զօրաւոր, եթէ ոչ եզրափակիչ, ապացոյց մը, թէ՛ պղնձեայ օրինակները հարազատ են: Նորայայտ այս պղնձեայ դանդերուն օրինակները (եթէ նոյնիսկ կայ որոշ անորոշութիւն՝ արծաթ ու կապար թողարկուածներուն հանդէպ), բոլոր հաւանականութեամբ ձեւեր կամ փորձառական նախատիպեր են եւ՝ Ռուբլենեան հայկական շրջանի արտադրութիւն:

Քարտիչ 1, ըստ Cambridge Medieval History, էջ 514

Քարտիչ 2, ըստ A Classical Map of Asia Minor, Անգարա, 1958ին, ուր կ'երևին
կիլիկեան քաղաքները.- 1՝ Տարսոն, 2՝ Սիս, 3՝ Մամիստրա, 4՝ Ատանա, 5՝ Այաս,
6՝ Անարզարա, 7՝ Կոռիկոս, 8՝ Անտիոք, 9՝ Լամբրոն, 10՝ Դուռն, 11՝
Բարձրբերդ, 12՝ Վահկա, 13՝ Հաճըն, 14՝ Դարպաս, 15՝ Կապան, 16՝ Չէլթուն, 17՝
Մարաշ, 18՝ Թիլ-Համսուն, 19՝ Հոռմկլա, 20՝ Պաղրաս, 21՝ Այնթապ,
22՝ Սեյեկիա

Քարտի 3, ըստ Muirs Historical Atlas, 1969, էջ 18.13ի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Յօդուածը անգլերէնէ հայացուց Եղիա Թ. Ներսէսեան:

² Ըստ հաւաքորդ Վիգէն Հաւանճեանի, «հաւանականութիւնը պէտք չէ բացառուի, որ դրամները պատկանին անկի ուշ բուականի՝ ԺԴ. դարու, եւ հաւանաբար նոյնիսկ քանդակուած՝ վերածնունդի շրջանի ձեռքով մը»: Անդին, Պաուլեան «եզակի (քանակ) թողարկում, եւ ոչ թէ որեւէ դրամահատարանի արտադրութիւն» կը նկատէ:

- մեկնելով այն փաստին որ «բոլոր դրամները կոխում են նոյն զոյգ կադապարներով», ու որեւէ պատճառ չի տեսնել զանոնք Ռուբինեան շրջանին վերագրելու. «իրենց ոճը, յօրինումը եւ երեւոյթը այնքան տարբեր են, որ շատ քիչ վարանում կայ» իր մտքին մէջ, թէ ասոնք ուրիշ շրջանի կը պատկանին: «Ռուբինեան պոէմներու քանի մը օրինակներ, անորոշ կեղծ հայերէն արձանագրութիւններով (Պտուկեան Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, Քորփուսը, թիւ 2246-2249) տիպական կերպով Ռուբինեան են երեսի պատկերատիպով՝ ձիավար թագաւորը եւ կռնակը՝ քալող առիւծ»։ Պէտք է ըսել, սակայն, որ Պտուկեան անտեղեակ էր «կարկին» դիժէն երբ այս դիտողութիւնը կ'ընէր։ Մենք զանոնք փորձի կտորներ կամ նախատիպեր կը նկատենք, ու թէեւ առաջին ակնարկով դրամները կ'երեւին ունենալ ԺԴ դարու արտայայտութիւն, սակայն մշակութաբանութիւնը ԺԲ կամ ԺԳ դարունն է։
- ³ Իսրայէլացի Հաւաքորդ Շրեկա Քետարի դրամը պահուած է իր կեղծ դրամներուն հետ։
- ⁴ Պտուկեան իր անձնական թղթակցութեան մէջ կը նշէ որ իր այս եւ Սլոքուսի դրամներուն ալիւմինիում նմանահանութիւնները կը հանգչին տուփի մը մէջ, որուն վրայ գրուած է «անկարելի դրամներ»։
- ⁵ Մանօթ թարգմանիչին. - Յօդուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշգրէ նամակին թուականը։
- ⁶ Մանօթ թարգմանիչին. - Յօդուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշգրէ նամակին թուականը։
- ⁷ Մանօթ թարգմանիչին. - Յօդուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշգրէ նամակին թուականը։ Այսուհետեւ մէջբերումները կը կատարուին այս նամակներէն։
- ⁸ Անկասկած, այս առաջին հրատարակութենէն ետք, դրամներու այս արտասովոր թողարկումը պիտի ենթարկուի մանրազնին քննութեան, եւ յուսալի է որ կարելի է հասնիլ շրջագրութեան աւելի ճշգրիտ վերծանումի։ Որեւէ խնդրանք, թղթակցութիւն կամ լուսանկար՝ այս յօդուածին առնչութեամբ, պէտք է ուղարկուի հեղինակին։
- ⁹ Այս յօդուածը ամբողջացնելու եւ պատշաճօրէն հրատարակելու որոշումին հասանք երբ պայտելով մեր արխիւը նկատեցինք որ այս նիւթին շուրջ մէկտեղուած են յատկանշական դիտողութիւններ՝ ականաւոր միջնադարու բանասէրներ Մայքըլ Մեթֆալֆէ, Փիթըր Ուուհէտէ եւ Պտուկեանէ։ Ասոնց ու վաճառականներու, Հաւաքորդներու եւ այլ բանասէրներու զանազան դիտողութիւնները համագրելով վերամշակած ենք այս յօդուածը։
- ¹⁰ Ըստ Պտուկեանի, «կադապարներուն առանցքային ուղղութիւնը հաստատուն է [այս խնդրոյ առարկայ] դրամներուն շրջին վրայ, մինչդեռ Ռուբինեան Հարստութեան [օրինական] բոլոր դրամներուն վրայ անկանոն է»։
- ¹¹ Կապարեայ կտորներէն մէկուն կռնակը, ըստ երեւոյթին, կրկին զարնուած է։ Կապարէ օրինակները թերեւս կոխուած են թափու մետաղաձոյլի վրայ։
- ¹² Բիւզանդական դրամահատութեան մէջ յարաբերաբար ընդունուած սովորութիւն է պղնձեայ դրամներու կադապարէն արծաթեայ դրամ վերարտադրել։
- ¹³ Խորագրութեան այս տպուած վերծանումը չի կրնար ճշգրիտ նկատուիլ՝ մեր համակարգիչի սահմանափակ թեքնիքական կարողութեան պատճառով, բայց յուսալի է որ մեծցուած նկարները կրնան ձեւով մը դարմանել այս թերին։
- ¹⁴ Ըստի Մեթֆալֆէ՝ «Գրակին տակը, եզերքին, կետերու/մարգրիտներու շարքը սովորական դանգը» կը յիշեցնէ։ Ան «հետաքրքրական,- կը գտնէ զանոնք,- ներկայ ոճին մէջ»։
- ¹⁵ Տես ծանօթ. 13։

¹⁶ Կոնստանտին վրայի կրկնաթիւ խաչով առիւծը օծման արժանաթեայ թողարկումին վրայ՝ տիպական է Ռուբինեան սկզբնական շրջանին, որով հաւանական կը դառնայ դանդին ժԲ-ԺԳ դարերու ծնունդը ըլլալը:

¹⁷ Լրիւ եւ «ճիշդ» ձեւը տակաւին չէ յայտնաբերուած ամբողջականութեամբ որեւէ դրամի վրայ (տե՛ս՝ Պատուկեան, "Medieval", էջ 12. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, Լոս Անջելէս, 1981, էջ 201, արտատպուած *Revue des Etudes Armeniennes*էն, նոր շրջան, Հտր- VIII, 1971): Անշուշտ նաեւ կան Սիւ արձանագրութեան զանազան ձեւերը, օրինակի համար՝ > (նկար Ա-ի վրայ) քան թէ Շ: Շ ձեւը տրուած է Պատուկեանի գրչանկարներուն մէջ որպէս առաջին տառը 'Շինեալ' բառին (Պատուկեան, "Medieval", էջ 12. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 201-202):

¹⁸ Ասկէ կ'ենթադրենք որ կաղապարը փոփոխութեան ենթարկուած է դրամաւարութեան ընթացքին:

¹⁹ Ասիկա սովորական կիրառութիւն մըն է անկլոսաքսոն դրամաւարութեան մէջ եւ յատկօրէն նշմարելի՝ Հերակլ եւ Կոստաս Բ-ի բիւզանդական ոսկեղրամներու (nomisma) կոնստանտինական վրայ: Ուսումնասիրութիւններ կը հաստատեն որ անկլոսաքսոն դրամները նախապէս դարձուած են չափէն աւելի մեծ հատածոյթերու վրայ, ապա կտրուած՝ սահմանուած ճիշդ չափի:

²⁰ Հաւանեան, սակայն, կ'առարկէ. «Տարսոն բառը սովորաբար կրճատուած պիտի ըլլար առաջին երեք տառերուն եւ ոչ թէ վերջին երեքին, եւ չեն յիշեր դրամներուն վրայ Տարսոն բառին ամբողջութեամբ երեւիլը»:

²¹ Ըստ Հաւանեանի, թէեւ, «տառերը I Տարսոնի համար կրճատ հասկնալիօրէն ներկայացնել շրջուած Ս տառը Սիսի համար»: Տարսոն եւ Սիւ բառերուն առկայութեան հաւանականութիւնը յառաջ կը քաշէ այն հարցումը թէ իշխանական դրամները ու՛ր դարձուած են, յատկապէս՝ պարոն Լեւոն Բ-ի (1187-1196) դրամները (տե՛ս՝ նկար Գ): Պատուկեան կը մատնանշէ, թէ Թորոս Բ. (1100-1123) «առերեսոյ վերակազմակերպեց դրամահատարանը (հաւանաբար Սիւ մայրաքաղաքի բերդին մէջ)» տե՛ս՝ Պատուկեան, "Medieval", էջ 8. նաեւ՝ էջ 197 (նկար Գ (1985), 692, նախապէս Օ'Հարայի հաւաքածոյին մէջ, ներկայիս ուր գտնուիլը՝ անյայտ):

²² Երկու բիլլոն թողարկումները, մէկը ՍԻՍ դրամաւարանի անունով - Անտիոքի Դքսութեան մէջ շրջանառութեան համար կոխուած - ունին՝ մարգարտաշար շրջափակ (Չարեհ Պատուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը Եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», Հանգէս Ամսօրեայ, Հտր- 2Ա (Ապրիլ-Յունիս 1967), թիւ 4-6, էջ 171-184. նաեւ՝ էջ 389-395):

²³ Իշխանական այլ թողարկումներու տրամագիծը կը փոփոխուի 18-21 մմ: Լեւոնի վերջին թողարկումները աւելի մեծ են, չուրջ 22-24 մմ:

²⁴ Չարեհ Պատուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, Վիեննա 1963, էջ 98 (նախապէս հրատարակուած Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան կողմէ, *Coinage Of Cilician Armenia*, Նիւ Եորք, 1962, էջ 88. նաեւ՝ բարեփոխուած անգլերէն հրատարակութիւն՝ *Տենպլերի Քրնեքթիքը*, 1979, էջ 88): Պղնձեայ դրամի ներքին առեւտուրի համար գործածութեան վարկածը, քննարկուած է Փրոֆ. Ֆիլիփ Կրիքսընի կողմէ՝ «Մերձատր Արեւելի Աւանդութիւնը. պղինձը հազիւ թէ նկատուած իբրեւ դրամ, շրջանառութիւնը սահմանափակուած է կոխուած անմիջական վայրին մէջ, - ու կը շարունակէ, - եւ չուներ քաղաքական առնչութիւնը, որ կապուած էր ոսկեայ եւ արծաթեայ դրամ կոխելու հետ» *Museum Notes*, Հտր- 10, 1962, էջ 107-112, *մասնաւորաբար* էջ 111: Վերջինս կը նկատէ թէ «դրամագիտական ինքնայայտ ճշմարտութիւն է, որ պղինձը, հակադրուած ոսկիին ու արծաթին, առեւտուրի ընթացքին իր անմիջական թողարկման վայրէն շատ հեռու չի ճամփորդեր» ("Some Reflections on the Figured Coinage of the Artuquids and Zengids", *Near Eastern Numismatics, Iconography*,

- Epigraphy, and History: Studies in Honor of George C. Miles, D.K. Kouymjian (ed.), Պէջրութիւն, 1974, էջ 353-358):
- ²⁵ Պատուկեան նկարագրած է իշխանական վաղ շրջանի դրամները եւ փափկանկատութեամբ զանոնք որակած «Ոչ-գնդարուեստական» (տե՛ս՝ նկարներ Գ., մասնաւորաբար՝ Դ. եւ Ե.):
- ²⁶ Տախտակ, թիւ 11, ձիավար ապետ մը դէպի ձախ: Արագ ակնարկ մը տախտակներուն վրայ ցոյց կու տայ, որ կիսալուսիններ եւ զարդի օղակներ պատկերուած են ուշագրաւօրէն Անտիոքի եւ Թրիփոլի Դքսութեանց դրամներուն վրայ:
- ²⁷ American Numismatic Society, Museum Notes, Հտր. 16, 1979, էջ 87-94. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 172-179:
- ²⁸ Գոյութիւն ունէին «այնպիսի մօտիկ շփումներ խաչակիր իշխաններու հետ» (տե՛ս՝ ծանօթ. 27, էջ 87 կամ 172), որ ժամանակ մը Լեւոն լրջօրէն փորձեց Անտիոքը կցել Փոքր Հայաստանին: Երկու երկիրներու առաջարկուած միութիւնը սկզբունքով անհաւանական չ'երեւիր երբ մարդ յիշէ, թէ բիւզանդական Կիլիկիան անշուշտ մեծամասնութեամբ յոյն համայնք մըն էր, եւ անկասկած որոշ յոյն բնակչութիւն մը պիտի չարունակէր ապրիլ նոր Հայ թագաւորութեան մէջ (տե՛ս՝ քարտէս 3):
- ²⁹ Քարտէս 2ի անունները, աւաններն ու քաղաքները նշանակուած (.) կէտով կրնան գտնուիլ A Classical Map of Asia Minorի մէջ, հրատարակուած՝ British Institute of Archeologyի կողմէ (Անքարա, 1958): Անշուշտ նաեւ կային բնակեցուած բազմաթիւ ուրիշ աւաններ Փոքր Հայաստանի մէջ՝ ԺԲ. դարու վերջաւորութեան, բայց իրենց անուններն ու վայրերը միշտ յստակ չեն: այստեղ միայն գլխաւոր եւ ներքնամաքայ աւաններու ու համայնքներու վաճառականութեան համար կարեւոր նաւահանգիստները նշանակուած են: Բիւզանդիոնի ղեկավարութեան ներքեւ կային բազմաթիւ աւաններ ու վայրեր ԺԲ. դարու սկիզբին ու կիսուն, որոնք ունէին բիւզանդական կառավարիչ մը կամ ալ հայ իշխան մը իրրեւ հպատակ Բիւզանդիոնի կայսրին:
- ³⁰ Պատուկեան, "Medieval", էջ 7. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 196: Պատկերագրողուած դրամը որպէս նկար Դ. կարծէք կը վաւերացնէ խումբ մը կանուխ թողարկուած դրամներու վերագրումը Պարոն Կոստանդին Ա-ին: Արձանագրուած առաջին երեք տառերը ընթեռնելի են որպէս «ԿՈՍ»՝ կուսակը կան տառեր, որոնք կը թուին ըլլալ տարբերականներ սովորական «Մառա» խորագրութենէն եւ ամբողջովին կը տարբերին այս դասու դրամներու արձանագրութեանց տարբերակներէն (նկար Ե., Հաւանճեանի նախկին հաւաքածոյ Credit Suisse Auction 4, 1985, թիւ 688). նաեւ՝ Պատուկեան, էջ 7, 196, թիւ 3, տախտակ թիւ 3: Դժուար է որոշել թէ նկարներ Դ. եւ Ե-ի դրամները պէտք է վերագրուին Ռուբէն Ա-ին 1080-1095 թէ՛՞ Կոստանդին Ա-ին 1095-1100: Նման դժուարութիւն մը կը պատահի Բիւզանդիոնի կայսր Կոստանդին Ե-ին եւ իր մեռած հօր արձանագրութեան ու պատկերին պարագային, որ յաճախ դրամին մէջ կողմն է: Այս ուղղութեամբ տե՛ս՝ Եղիա Թ. Ներսէսեան, "Հայկական Կիլիկիոյ Պարոնութեան Դրամները", Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, 1997-2001, էջ 177-198:
- ³¹ Պատուկեան, "Medieval", էջ 7-8. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 196-197:
- ³² Այս երեւոյթը թերեւս շատ ալ անսովոր չէ՝ օրինակի համար, Անգլիոյ Ուիլիլմ Ա-ի (1066-1087) դրամներուն վրայ 'A' եւ 'V' տառերը ներկայացուած են զուգահեռական գիծերու հարուածներով (C.H.V. Sutherland, English Coinage, 600-1900, London: B. T. Batsford, 1973, էջ 50):
- ³³ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 112. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 124 գծադիր (graph) III:
- ³⁴ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 44 եւ 55. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1983, էջ 49 եւ 60. նաեւ՝ Հայր Թարութիւն Աւգերեան, Բացատրութիւն

Չափուց Եւ Կշռոց Նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ 77: "Դանդ" բառը նաեւ կրնայ ակնարկել ծանրութեան չափի, եւ արծաթեայ ու ոսկեայ դրամներու:

³⁵ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 76. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, էջ 84:

³⁶ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 9 եւ 76. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, էջ 9 եւ 84. նաեւ՝ Պատուկեան, "Medieval", էջ 18. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 203: Ալեքիսու Գ.ի ուղարկած թագի մասին, տե՛ս՝ Cambridge Medieval History, Vol. 4, Bury (ed.), 1923, էջ 172. նաեւ՝ Մմբատայ Սպարապետի Տարեգրքը, Վենետիկ 1968, էջ 207, ուր կը յիշուի (1196ին), թէ «առաքեայ թագաւորն յունաց Լեոն Թագ պատուական եւ խնդրէ ի նման գնիաբանութիւն սիրոյ...» եւ էջ 208, ուր կը յիշուի 1198 տարուան «յամսեանն Յունտարի, յոր Յայտնութեան Տեառն, օծին զԼեոն թագաւոր հայոց...»:

³⁷ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 78. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, էջ 84. նաեւ՝ Պատուկեան, "Medieval", էջ 14. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 203:

³⁸ K.A. Jacob, "The Coins of Cilician Armenia", Seaby's Coin and Medal Bulletin, Յունուար 1976, էջ 1-7 եւ Փետրուար 1976, էջ 38-43:

³⁹ Նոյն, էջ 6:

⁴⁰ Պատուկեան, "Medieval", էջ 18. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 207, թիւ 14. նաեւ՝ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 139. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, էջ 139, թիւ 76a-81: Հետաքրքրական է նշմարել, որ երկդրամներու սակաւաթիւ տարբերակներ (Credit Suisse Auction, թիւ 700) եւ հազուադիւր մէկ առիւծով օծման դրամի համակարգի օրինակ մը (Credit Suisse Auction, թիւ 709 - մագի երեք փուլով) պատկերած է առիւծը ճիւղաւորուած պոչով, որ թերեւս ներշնչուած է Տարսուսի դանդին ճիւղաւորուած լեզուէն: Նաեւ Տարսուսի դանդ թողարկումին ետեւի առիւծին գլուխը (կիսանկար առանց բաշի), ամբողջովին տարբեր՝ մէկ առիւծով համակարգին հանդիպահաց բաշով գլուխէն, խիստ նման է վերջնականօրէն ընդունուած երկու առիւծով արծաթեայ դրամական համակարգի տեսակէն՝ "երկար խաչ մը երկու կանգնած առիւծներու միջեւ կոնակ-կոնակի եւ գլուխնին ետ դարձուցած":

⁴¹ Coinage of Cilician Armenia (1979), էջ 9. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, էջ 9:

⁴² Պատուկեան, "Medieval", էջ 18. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 207, թիւ 14. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1979, էջ 139. նաեւ՝ Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, 1963, էջ 139, էջ 76a-81:

⁴³ Դրամը որ պատկերազարդուած է իբրեւ նկար Բ., Փաւլուի հաւաքածոյին մէջ է եւ հոս գործածուած է Փաւլուի ազնիւ արտօնութեամբ:

⁴⁴ Մեր յիշողութեան մէջ թարմ են Լեոն Ա. թագաւորի դանդերու այն հազարաւոր օրինակները, որոնց հանդիպեցանք Ատանայի մէջ (հարաւային Թուրքիա):

⁴⁵ Ըստ Մեթքալֆի, «բաշի նման մագը «մնացորդ» պատկերացում մըն է սովորական դանդէն, եւ ուրեմն պիտի հակէի զանոնք տեսնել աւելի ուշ բուսազրուած քան՝ կանոնի, քանի որ այս ոչ մէկ կերպով ակներև ձեւ մըն է ցուցադրելու թագաւորի մը գլուխը՝ ԺԲ. դարուն»:

⁴⁶ J. Porteous, Coins in History: A Survey Of Coinage From The Reform Of Diocletian To The Latin Monetary Union, London and New York, 1969, 256pp:

⁴⁷ Jacob, էջ 6:

⁴⁸ Bedoukian, "Three Notes on Armenian Coins", Museum Notes, Հտր. 18, 1970, էջ 92. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 177: Տե՛ս՝ Վիզէն Հաւանճեանի գրած ներածակա-

ներ Լեւոն Ա-ի դրամներուն բաժնին մէջ, այս կարեւոր հայկական դրամներու աճուրդին, 1985, *Credit Suisse Auction*, էջ 111, Նիւ Եորքի մէջ, «Լեւոնի կողմէ պատկերուած առիւծները ունին մարդկային երեսներ եւ կը կրեն քազեր» (այս կը յղեն արծաթեայ դրամները):

⁴⁹ Օ'Հարա 'առիւծանման' (leonine) դանդը «մախատիպ գիմնաշանի առիւծի գլուխով պատկերացում մը» կը նկատէ «հաւանաբար ներշնչուած իր անունէն (Leo, ինչպէս ինք ստորագրած է) եւ կամ Լեւոնի առիւծի նման երեսնալէն»:

⁵⁰ Հաւանճեան, սակայն, «չի հաւատար որ կէս դիմերեսի գլուխը այլասերած է առիւծանման գլուխի, քեւ գնդիկներու վերածուած մագը, կէս դիմերեսի վրայ, կը յիշեցնէ Սիսի դանգերը»:

⁵¹ Ըստ Մեթֆալֆի «դէմքը առաջին հայեացքով ունի ԺԴ. կամ ԺԵ. դարու արտայայտութիւն մը»:

⁵² Bodleian Library, MS Asmole 399, f33r, illustrated in M.W. Evans, *Medieval Drawings*, 1969, էջ 31, տախտակ 64: Մանրամասնութեան համար տես՝ "The Onset of a Fatal illness: A Pictorial Case History": Գտնուած է որմնանկար մը եկեղեցւոյ մը մէջ, Waltensburg, Vuor, Զուիցերիա, 1330 թուագրուած, որ ցոյց կու տայ պատկեր մը՝ նոյն տեսակ ծոպերով գդակ մը, ինչպէս որ ցուցադրուած է Պոտլէեան դրանկարին մէջ: Այս կարեւոր որմնանկարներու խումբը առաջին անգամ բացայայտուած է 1930ին եւ 1988ին՝ քահանայ Ulrich Cafilischի խնամքով (CH-7014 Trin): Կակուղ գդակի ալլ օրինակ մը, աւելի ուշ ժամանակաշրջանի պատկանող, կարելի է տեսնել, ԺԴ. դարու բարեկարգիչ John Wycliffի դիմանկարին մէջ, պատկերուած *Larousse Encyclopedia of Ancient and Medieval History*, էջ 360 (նկար Թ-1):

⁵³ Այս թողարկման տրամագիծը՝ 28-29 մմ. (նման Սիսի առիւծանման գլուխի դրամին), ենթադրաբար ներշնչուած կրնայ ըլլալ բիւզանդական անանուն պղինձներէն, որոնց տրամագիծը տարուբերուած է 27-33 մմ-ի միջեւ, բայց օրինակներու մեծամասնութիւնը՝ շուրջ 28-29 մմ-ի:

⁵⁴ Ըստ երեւոյթին, կաղապարի քանդակագործը միջոց չէ պահած մետաղաձուլին վրայ առիւծի ետեւի ոտքերուն համար: Դրամի կոնակին հետ այս անհարակուսիքներ կը մղէ ենթադրելու որ հաւանաբար թագ մը ծրագրուած էր փոխան գդակի - նման յոյն ալքի մը, կիսանդրիի մը վրայ, այսինքն թագ մը հանդիպահայեաց երեւոյթով չի յարմարիր կիսանկար գլխուն: Թերեւս այս պատճառներով դրամները չէին ընդունուած եթէ դրամները նոր ձեւեր էին, հետեւաբար չէին ընդունուած բազմաքանակ թողարկման համար:

Լեւոնի եղբոր, Ռուբէնի դուստրին որդին, Ռամուկ-Ռուբէն, ծնած է 1197ին կամ 1198ին, կարեւոր գէպք մը, ինչպէս որ նկատուած է, քանի որ ինք պիտի իշխէր միացեալ Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի վրայ (Պտուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը Եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 171-184. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 389-395): Երեւակայական է թելադրել, որ յատուկ դրամական թողարկում մը կատարուած ըլլայ տօնելու այս առիթը, երբ Լեւոնի օժման արարողութիւնը պիտի նսեմացնէր զայն: Ռանսիմըն կը գրէ, թէ «Ռամունդ (Անտիոքի) մահացաւ 1197ին մէջ, ետին ձգելով երախայ որդի մը, Ռամունդ-Ռուբէն, որ իր մօրը հետ Հայաստան ընկուած էր Լեւոնի օժման ժամանակաշրջանին» (Հտր. Գ., էջ 99):

⁵⁵ Նման պարագայի օրինակ է Ռուբինեան ոսկեայ դահեկանը, կոխուած արծաթեայ դրամի կաղապարներով (Boase *Նոյնիսկ յայտարարած է, որ «Լեւոն հոչակեց իր օծումը՝ թողարկելով ոսկեայ դրամներ», էջ 22): Այլ օրինակներ են Եղուարդ Երէցին (Edward the Elder, 889-924) հանրածանօթ երկու Սաքսոն ոսկեայ փենինները որոնք կոխուած են դրամահատ Deonwaldի կողմէ այն կաղապարներով, որոնք գործած-*

ուած են արծաթեայ փենիններ եւ իթրլլէտ Բ-ինը (Aethelred II, 978-1016) կոխելու (Sutherland, էջ 29 եւ տախտակ 146: նաեւ՝ Blunt, *British Numismatic Journal*, XXV (1945-8): Կան են նաեւ չափազանց հետաքրքրական «կապարէ փենիններու» արտասովոր երեւոյթները (Sutherland, տախտակ 20 եւ 22, 210): Եղուարդ Խոստովանողէն (Edward the Confessor, 1042-1066) մինչեւ Ստեֆըն (Stephen, 1135-1154) պաշտօնապէս հատանուած կաղապարները կոխուած են արծաթեայ փենիններու կաղապարներով: Marion Archibald-ի կողմէ 1989ին հրատարակուած յօդուած մը կը քննարկէ 1988ին յայտնաբերուած եւ քիչ-ճանչցուած համակարգը Հենրի Ա-ի (Henry I, 1100-1135) անտիպ դրամներու, որոնք ունին կաղապարներու բազմաթիւ կրկնութիւններ: Գոյութիւն ունին նաեւ բազմաթիւ բիւզանդական արծաթեայ դրամներ (hexagram), կոխուած ոսկեդրամներու (solidus) կաղապարներով, եւն: Այս կոխուած է չափազանց հազուագիւտ «կրկնակի արծառագործութիւն» տիպ 11ով: Դրամահատարանի ընթերցումն է hIIMTV(N)E for HAMTVNE (Northampton or Southampton): Կոխուած է կամ փոքր կապարէ մետաղաձոյլի վրան կամ ալ անորոշ պատճառով յետոյ կտրուած ու փոքրացուած է: Վկայակոչումը եղած է Sutherland-ի կողմէ, էջ 25, ծանօթ. 3, կապարէ փորձի կտորի մը (կամ դրամահատարանի ծանրութիւն), դրոշմուած Ալֆրէդէն երկրորդ խումբին դրամահատութեան կաղապարի մը կնիքով (Christopher E. Blunt, "The Chronology of the Coins of Alfred the Great 871-899", in *Anglo-Saxon Coins*, R. H. M. Dolley (ed.), London, 1961, էջ 77-84, մանաւանդ՝ 81): Շատ տարիներ առաջ, հեղինակը կը մտաբերէ մէկդի նետելը Հեթում Ա-ի կապարով կոխուած դանդ մը նկատելով իրեւ կեղծ դրամ մը, հակառակ որ այդ ժամանակ Հեթում Ա-ի դանդերը շուկայի վրայ մատչելի էին տառացիօրէն փենսի մը, մինչ կաղապարէ դրամի մը արտադրութիւնը պիտի արժէր աւելի քան պղինձին ծախսը: Խնդրոյ առարկայ թողարկումի նկատառութեամբ, կապարէ դրոշմուածքներու գալուստով, երկու հաւանականութիւններ կրնան նախատեսուիլ: մէկ՝ թէ Հեթումի դրամը նախատիպի օրինակ մըն էր, որ ընդունուեցաւ եւ հատանուելու սկսաւ, եւ երկու՝ մտաբերելով Ալեքսիոս Ա-ի (1081-1118) նորայայտ կապարէ կէս tetarteron (նախապէս ոսկեդրամ մը), կը ցուցաբերէ թէ կապարը իր բաժինը ունէր այդ ժամանակաշրջանի դրամահատութեան կառուցուածքին մէջ (P. Grierson, *Byzantine Coins*, London, Berkeley and Los Angeles: Methuen & Co. Ltd., and University of California Press, 1982, էջ 227-228): Հնարաւոր է որ ուրբինեան հայկական դրամահատութեան ընթացքին կապարէ դրամները գործածուած են կարճ փորձառական ժամանակաշրջաններու:

⁵⁶ Մայքըլ Մեթքալֆ, առաջինը նշմարեց «կարկին»ի գիծը, բայց անտեղեակ էր, որ այս «կարկին»ի գիծը նաեւ կը նշմարուի խիստ հազուագիւտ Ռուբինեան թագաւորներու դրամներուն վրայ:

⁵⁷ Անշուշտ դիւրին է ամբողջովին տեսնել բարակ 'կարկին'ի գիծերը այս նոր 'Տարսոն'ի դրամին երեսին դուրսի եզերքներուն վրայ, որովհետեւ կաղապարները աւելի փոքր են քան՝ մետաղաձոյլը: ուրեմն դուրսի եզերքի մասին վրայ որեւէ բան չէր դրոշմուած: Մինչդեռ իշխանական դրամներուն վրայ, կաղապարը սովորաբար մետաղաձոյլի մեծութեամբ էր եւ ուրեմն դրամի ամբողջ երեսին վրայ դրոշմը կնքուած է: Ամէն պարագայի, 'կարկին'ի գիծերուն հետքերը յստակօրէն, առանց խոչորացոյցի օգնութեան, կարելի է գտնորոշել հեղինակին կողմէ քննուած երեք իշխանական դրամներուն վրայ (նկարներ Գ., Դ. եւ Ե.): Իշխանական դրամներուն հազուագիւտ ըլլալու փաստ է այն, որ Աշմոյին եւ Բրիտանական Թանգարանները ասկէ օրինակներ չունին, որով եւ դժուար է աւելի կատարեալ կամ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն կատարել:

⁵⁸ Credit Suisse Auction, թիւ 690:

- ⁵⁹ Bury, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1923, էջ 172, 30.
- ⁶⁰ Hussy, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1966.
- ⁶¹ Bury, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1923, էջ 168, 172.
- ⁶² Պատկեան, *Գրիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 10.
- ⁶³ Պատկեան, "Medieval", էջ 202.
- ⁶⁴ Hussy, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, էջ 632.
- ⁶⁵ S. Runciman, *History of the Crusades*, Cambridge, England, Հտր. Գ., 1954, էջ 90. Թեև օժման վայրը չէ յիշում սակայն լուեխայն կը հասկցուի թէ Սիսի մէջ տեղի ունեցած է. «Բոնրատ Սիս եկաւ պապին պատուիրակով եւ ներկայ եղաւ փառաւոր օժման արարողութեան»:
- ⁶⁶ T.S.R.Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, 1978, էջ 19. նաեւ՝ J.S.C. Riley-Smith, *Templars and Teutonic Knights in Cilician Armenia*, էջ 92-117, էջ 111. նաեւ՝ Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia," *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (ed.), Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1962, Vol. II, pp. 630-659, էջ 648, ծանօթ. 23.
- ⁶⁷ P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and Whittemore Collections*, Volume Two, Washinton, D.C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1968, էջ 1, 20.
- ⁶⁸ M.D.O'Hara, "A Find of Byzantine Silver from the Mint of Rome for the Period A.D. 640-750", *Swiss Numismatic Review*, Vol. 64, 1985, էջ 105-140.
- ⁶⁹ Y. T. Nersessian, "Levon II Trams Struck in Ayas", *Armenian Numismatic Studies [I]*, Los Angeles, 2000, էջ 334-345, տախտակ 70-71, reprinted from *Armenian Numismatic Journal*, Vol. IV, 1978, էջ 81-90, տախտակ VIII-IX:
- ⁷⁰ Ե. Թ. Ներսէսեան, «Գրիկեան Հայաստանի Կոստանդին Գ-ի Երկու Թագուորինները», *Armenian Numismatic Studies [I]*, էջ 428-435, տախտակ 78, արտատպուած Բագմալէպէն՝ Հտր. ՃԾԶ, 1998, էջ 65-73: Հոս երկու արծաթեայ դրամներ հրատարակուած են: Մէկը արծաթադրուած է "ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ", միւսը՝ "ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՏԱՐ[ՍՈՆ]": Քննարկուած երկու թագուորինները ունին երեսի նոյն կաղապարը:
- ⁷¹ Պատկեան, "Medieval", էջ 31. նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 220.
- ⁷² Ռուբինեան Հայաստանի վաղ շրջանի պատմութիւնը անշուշտ նսեմացուած էր աւելի լաւ ճանչցուած եւ փրպականացուած Սալահէտտինի (Նասիր Սալահ ալ Տին Եուսէֆ, 1169-1193, քիւրտ հիմնադիր Այուպեան Հարստութեան), Ռիչրդո Առիւծասիրտի քաջագործութիւններով (Richard I Plantagent of England, 1189-1199) եւ՝ մոնկոլ Ճենկիզ Խանի (1175-1227) շատ հանրածանօթ վայրագութիւններով (քարտէս 3, որ ցոյց կու տայ 1100 թուականի կացութիւնը): Թեւեւ Լեւոն միացաւ Անգլիոյ Ռիչրդոյին՝ Կիպրոսի նուաճումին, սակայն այս բաւարար չէ եղած որ ինք ճանչցուի եւ յիշատակուի անգլիական դպրոցի համակարգի պատմութեան գիրքերուն մէջ (Boase էջ 18):
- ⁷³ Hussy, *Cambridge Medieval History*, Հտր. 4, էջ 632.
- ⁷⁴ Նոյն, էջ 631.
- ⁷⁵ Boase, էջ v.
- ⁷⁶ Հնադարեան ժամանակներուն Տարսոն աւանդութիւն եւ համբաւ ունէր իբրեւ քաղաք ուսմունքի եւ փիլիսոփայութեան (William Smith, *Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography Illustrated by Antiquities and Coinage*. London: B. A. Seaby Ltd., reprinted in 1972 (first edition 1858), էջ 746): Սիսի մասին շատ բան չէ իմացուած, բայց Տարսոն միշտ եղած ու ճանչցուած է որպէս կարեւոր դրամահատարան-քաղաք

և Փոքր Ասիոյ կարեւորագոյն քաղաքներէն մին: Ներկայիս խեղճուկ թրքական Տարսոնը կը գտնուի Տաւրոս լեռան ստորոտին, դէպի հին Կապադովկիա եւ Լիքանիա առաջնորդող անցքերուն վրայ: Ան կառուցուած է Կաղնոս գետի երկու ափերուն, շատ բարեբեր դաշտի մը մէջ: Գետը կը հոսի ծովալիճի մը մէջ, որ կը կազմէ Տարսոնի նաւահանգիստը, եւ նաւարկելի է մինչեւ քաղաքը, ու Կիլիկիոյ շատ կարեւոր բազմաթիւ ճամբաները հոս կը հանդիպին: Շատ յարմար վայր մըն է նոր թագաւորութեան մայրաքաղաքի համար: Թէեւ Boase գրած է, որ Կաղնոսի գետաբերանը տիղմով լեցուիլ սկսած է 1183ին եւ Տարսոն սկսած է իր կարեւորութիւնը կորսնցնել Այասին: Այս տեղեկագրութեան մէջ քաղուած քարտէսները ընդհանրական ուղեցոյցի համար են եւ պէտք չէ ճշգրիտ նկատուին:

⁷⁷ Zareh Bedougian, *Coinage of Cilician Armenia*, 1979, էջ 101. նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 112:

⁷⁸ R.F. Bland, A.M. Burnett, and S. Bendall, "The Mints of Pescennius Niger in the Light of Some New Aurei", *Numismatic Chronicle*, Vol. 147, 1987, էջ 65-83, տախտակ 10-13:

A LATE 12TH CENTURY ENIGMATIC ROUPENIAN ARMENIAN COIN AND ITS RENAISSANCE-STYLE PORTRAIT

(Summary)

MICHAEL DENNIS O'HARA

michaeldennisohara@ntlworld.com

The study is about a controversial coin and is prepared to serve as a model for future issues. The coin, of which eight examples are known to the writer (five struck in copper, one in silver, and two in lead), was struck ca. 1197 and attributed to Baron Levon II of Cilicia.

The coin dies were probably engraved by non-Armenian die-cutters in the mint of Tarsus. Some of the letters are in Armenian, but there are letters resembling Latin and Greek. Generally, the coin is badly struck similar to Roupenian baronial coinage.

The author tried to reconstruct the legend using pictures of all eight examples.

The subject coin served as a prototype or a source of inspiration for the copper *tank* of King Levon I, struck in the mint of Sis. However, the Sis *tank* depicts a 'leonine' obverse; here the profile of Levon is reminiscent of a Renaissance style portrait.

The author brings forth several arguments on the authenticity of this coin, like the presence of 'compass' lines visible on the copper pieces, the Armenian lettering, the double struck coins (one in copper and one in lead).

The study sheds light on the mint practices in the Baronial period of Roupenian Armenia. It provides a new reverse type as evidence that the mint of Tarsus could have been in operation from as early as 1197 and raises a question about the depiction of a stunning and possibly characterized portrait bust of Levon I, which in its conception would seem to be hundreds of years before its time.

